

**OLVASMÁNYTÖRTÉNETI DOLGOZATOK
III.**

KOKAS KÁROLY

**KÖNYV ÉS KÖNYVTÁR A XVI-XVII. SZÁZADI
KŐSZEGEN**

**SZEGED, SCRIPTUM KFT.
1991**

OLVASMÁNYTÖRTÉNETI DOLGOZATOK III.

OLVASMÁNYTÖRTÉNETI DOLGOZATOK
III.

Szerkeszti
MONOK ISTVÁN

ISSN 1215—5640
ISBN 963 481 814 5

KOKAS KÁROLY

**KÖNYV ÉS KÖNYVTÁR A XVI-XVII. SZÁZADI
KŐSZEGEN**

**SZEGED, SCRIPTUM KFT.
1991**

Készült a
Juhász Gyula Tanárképző Főiskola Könyvtártudományi Tanszéke és a
József Attila Tudományegyetem Központi Könyvtára
együttműködése keretében

Lektorálta
MÁDER BÉLA

SZTE Egyetemi Könyvtár

J000708114

Szerkesztette
MONOK ISTVÁN

Baz: Nyt. 4212

TARTALOMJEGYZÉK

Rövidítések	6
Előszó	7
A nyugat-magyarországi művelődés néhány kérdése a XVII. század elején	9
Kőszeg könyvkultúrája	22
Mutatók	43
Zusammenfassung	51

RÖVIDÍTÉSEK

fol.	folio
KFlt	Vas megyei Levéltár, Kőszegi Fióklevéltár
KtF	Könyvtártörténeti Füzetek I-VII. (Szeged, 1981—1990)
lt	levéltár
MKSz	Magyar Könyvszemle
pag.	pagina
OL	Magyar Országos Levéltár (Budapest)
skk.	s a következő oldalak

A jegyzetekben külön nem hivatkozott kőszegi könyvtárjegyzékek a KFlt Miscellanea/Inventaria anyagában találhatóak, a tulajdonos neve és az évszám azonosítja a listát. Az egyes források rövid jellemzésére lásd a Nyugat-magyarországi magángyűjtemények. 1555—1721. Szerk. Monok István. Szeged, 1982. /Könyvtártörténeti Füzetek II./ előszavát és bevezetését.

ELŐSZÓ*

A múlt század második felében, a történeti tudományok fellendülése idején különböző adattári rendszerű szaklapokban kezdődött meg a régi magyarországi könyvjegyzékek valamennyire is rendszeres összegyűjtése és kiadása. Láthatóan ekkor még különösebb távlati cél nélkül, egyfajta pozitívista faktográfia jegyében tettek közzé mindenfajta érdeklődésre számotartó anyagot, köztük igen sok művelődéstörténeti értékkel bírót is.

Iványi Béla az elsők között volt, aki már *csak* könyves adatok gyűjtésével és kiadásával is foglalkozott. Iványi sajátos módszert dolgozott ki az anyag közzétételére: a könyvjegyzékeket és a kisebb töredékatokat kronológiai rendben bocsátotta közre. Ő volt az első, aki egy-egy város levéltárából szisztematikusan kigyűjtötte az olvasmánykultúrára vonatkozó adatokat, reprezentálva ezzel a XVI-XVII. századi magyar városi polgárság könyvkultúráját.¹

E dolgozat célja, a közeljövőben megjelenő nyugat-magyarországi anyag, annak is elsősorban Kőszegre vonatkozó részeinek interpretálása, illetve kommentálása.² Nem monografikus feldolgozásra vállalkozik tehát, hanem segítséget kíván nyújtani az adatok értelmezéséhez. Mindeközben attól sem riad vissza, hogy a kutatás közben felmerült — lehet, később elhamarkodottnak bizonyuló — elgondolásokról, módszertani problémákról tudósítson.

Úgy tűnik, egyelőre az adatok részletes értelmezéséről le kell mondanunk, erre csak akkor kerülhet sor, ha a magyarországi könyvkultúrára vonatkozó ismeretek katasztere már rendelkezésre áll. Ez majd lehetővé teszi a teljes kumulációt, így a különböző összehasonlító vizsgálatokat. Bár ez a lehetőség még nem adott, összevetésekre az eddig elszórtan kiadott adatok és kollégáim gyűjtése alapján bizonyos lehetőség mégis mutatkozik.

* A tanulmány 1985-ös elkészülte óta keletkezett irodalmat nem állt módomban feldolgozni. Az 1986-os Megersdorf konferencia, jóllehet a Pannon térség könyvkultúrájáról szólt, Kőszegről e tárgyban újat nem adott.

1 Vö. A magyar könyvkultúra múltjából. IVÁNYI Béla cikkei és anyaggyűjtése. Sajtó alá rendezte: Herner János és Monok István, Szeged 1983. /Adattár a XVI-XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 11./ KESERŰ Bálint utószava, 605.

2 Nyugat-Magyarországi könyvesházak. Szeged, 1992 /Adattár a XVI-XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez/ (előkészületben)

Az elemzett könyves adatok levéltári forrásokból származó könyvjegyzékek. Az egykori szabad királyi város levéltárából³ összegyűjtött anyagot elvileg ellenőrizni, kiegészíteni lehetne possessor gyűjtéssel. Miután még feltevésünk sem igen lehet arról, hogy a XVI-XVII. században összeírt könyvanyag hova került a későbbi századok folyamán, ez a fajta vizsgálat szervezett keretekben elképzelhetetlen — nem érné meg a csak kőszegi provenienciát célzó kutatás. A tulajdonosok könyvjegyzékeinek közreadása majd éppen abban segíthet, hogy az esetlegesen előkerülő kőszegi possessoroknál a bejegyző személyét azonosítani lehessen, hiszen Kőszeg esetében a kézikönyvekből, sokszor még a helytörténeti munkákból is hiányzó személyekről van szó.

A *forrásanyag*, amiből a jegyzékek előkerültek, nagyjából egynemű. Első helyen állnak a hagyatéki inventáriumok, a különböző okok miatti vagyonösszeírások, majd a végrendeletek. Kisebb számban kerültek elő könyves adatok az árvaszámadásokból illetve tutorelszámolásokból.⁴

Fontos jelezni, hogy bár néhány esetben szinte biztosra mondható, hogy a tulajdonos összes könyvét összeírták, tehát az illető személy *könyvtáráról* van szó, de legtöbb esetben nem bizonyítható, hogy az egész könyvvállományt leírták volna. A töredék adatoknál különösen látszik, hogy csak az értékesebbnek tartott kötetek kerültek a listára, a többiek csak szám szerint, vagy úgy sem.

Bár az eddigi tapasztalatok azt mutatják, hogy a könyvtárak illetve könyvjegyzékek elemzésénél igen óvatosan kell eljárni, és messzemenő következtetéseket csak igen nagy anyag ismeretében szabad levonni, mégis érdemesnek mutatkozik a könyvanyag tipizálása, átfogó jellemzése. Úgy tűnik, a könyvtárak karaktere leírható típusokat mutat, amelyek természetesen nem függetlenek a tulajdonos személyétől.

3 Itt mondom köszönetet BARISKA Istvánnak a Kőszegi Fiókleveletár (KFlt) igazgatójának, aki munkámat évek óta támogatta, valamint KEVEHÁZI Katalin és MONOK István kollégáimnak, akik az anyaggyűjtésben, az olvasási problémák megoldásában mindvégig segítségemre voltak és soproni illetve beszercei gyűjtésüket tanulmányozásra átengedték.

4 A jelzett anyag mintegy 15 százalékában volt könyves adat. Vö. Könyvtártörténeti Füzetek II. (KtF) Szeged, 1982. szerk. Monok István. (A bevezető rész adatai az arányokról.)

BEVEZETÉS

A könyvanyag értelmezéséhez legtöbb közvetett segítséget — levéltári missilis anyag híján⁵ — az nyújthatja, ha áttekintjük a város köztörténetének szempontunkból fontos eseményeit a korszakban, különös tekintettel az itt élő etnikumok viszonyára. A könyvanyag értelmezéséhez a legfontosabb adalékokat a *térség egyháztörténete* szolgáltathatja. A *német és magyar elem viszonya* és szerepe sokban segíti a könyves adatok jellemzését illetően, a *protestantizmuson belüli szellemi áramlatok története* pedig a legtöbb támpontot nyújtja a források megszólaltatásához.

A NYUGAT-MAGYARORSZÁGI MŰVELŐDÉS NÉHÁNY KÉRDÉSE A XVII. SZÁZAD ELEJÉN

Politika és vallásügy⁶

„Az igazán okos és bölcs fejedelemnek tehát az Egy Istennek valóságán és tiszteletén kívül nem kell mást megtartania, de meg kell büntetni azt, ha ki megegyézi” — olvashatjuk Justus Lipsius gondolatát Laskai fordításában.⁷

A mottó XVII. század eleji történelmünk egy lényeges kérdésére, a Habsburg-Magyar kapcsolatok neuralgikus pontjára utal. A katolikus királyi ház olyan országot kormányoz, amely még az 1590-es pápai nuncius jelentésének kincstári optimizmusa szerint is reménytelenül protestáns.

A korszakot a Habsburg központi hatalom és a hazai rendiség kényszerű együttélése, a rendi dualizmus jellemzi. Az egyensúly a Bocskay-felkelés sikerén és az 1608-as törvényeken alapul. A századelőt a két pólus

5 Sajnos a kőszegi levéltár egykor minden bizonnyal jelentős magánjellelű iratai ma már csak igen töredékesen lehetők fel. A város polgárkönyve (1650-es évektől) pedig nem mindig ad tájékoztatást az egykori tulajdonosok világnézeti, vallási hovatartozásáról.

6 Az áttekintéshez lásd elsősorban: HÓMAN Bálint—SZEKFŰ Gyula: Magyar történet IV., Bp., 1936⁶ (a vonatkozó rész Sz. Gy. munkája); A magyarhoni protestáns egyház története (szerk. Zsilinszki Mihály) Bp., 1907.; OBÁL, Béla: Die Religionspolitik in Ungarn nach dem Westfälischen Frieden während der Regierung Leopold I., Halle, 1910.; BERANGER, Jean: Les „Gravamina”. Remontrances des diètes de Hongrie de 1655 à 1681. Paris, 1973.; BENCZÉDI László: Rendiség, abszolutizmus és centralizáció a XVII. század végi Magyarországon (1664-1685). Bp., 1980.; BALLAGI Géza: A politikai irodalom Magyarországon 1825-ig. Bp., 1888.; PÉTER Katalin: A magyar nyelvű politikai publicisztika kezdetei. Bp., 1973.

7 Idézi SZEKFŰ i.m. 93.

közötti állandó feszültség uralja mindaddig, amíg az egyik oldal fő tartóoszlopa meg nem rendül. 1661-ben a Rákócziak vallást cserélnék, a háttérben az okok már a kortársak számára is kirajzolódnak: Európa katolizálódik — nem utolsó sorban a Habsburgok révén —, 1657-ben pedig bekövetkezik Erdélynek a politikai egyensúlyt végzetesen megbontó összeomlása. Az Erdélytől megfosztott protestánsok kétségbeesetten védekeznek, tudván tudva, hogy így „galléruk alá pökik az német”. Így a vallási kérdések felől a politikum szférája felé tolódik el a küzdelem. A katolicizmus mögött most már nyíltan megjelenik Bécs, a kezdetben vallási-önvédelmi harc szálai összekuszálódnak, a rendi függetlenség védelmezői a végletekig élezett sérelmi politika doktrínáját helyezik előtérbe.

Az ausztriai ház célja világosan körvonalazódik, a birodalom vallási egysége miatt a magyar nemzetet a katolikus valláshoz szeretné visszavezetni, hogy ezzel is megerősítse az ország hűségét. Ebben a koncepcióban a protestantizmusnak a „rebellis” jelző jutott, a katolicizmusnak a közvetítő ideológia szerepe. Az illúziók azonban hamarosan szertefoszlottak: az 1655-ös országgyűlésen talán még nem túl erős vonalakkal, de kirajzolódik egy katolikus ellenzék is, és az 1664-es vaskücsök béke után már országos érdekek emelkednek a korábbi felekezeti mellé, illetve helyére. A Wesselenyi-összesküvés legmarkánsabb alakjai közt jócskán van katolikus is. A magyar ún. katolikus párt egy része sem látott már garanciát a legégetőbb politikai kérdés megoldására a bécsi udvarnál, többen ugyanúgy kivonultak, mint az 1662-es év protestánsai, akik túl nagyra érték az árat a török-kérdés félmegoldásaihoz képest.⁸

Tekintettel a számos rendi megkülönböztetéssel is megosztott pártokra, a bécsi udvar kezdetben viszonylag könnyen tudott biztos támaszra találni a katolikus klérusban és a katolizált főrangúakban. Ennek a politikának a következő lépése már magától értetődő volt, tudniillik hogy a köznemességet és a polgárságot vissza kell szorítani az egyes megyékbe, befolyásukat az országgyűlésben a lehető legkisebbre kell szűkíteni.⁹ Az 1662-es országgyűlés időszakáig lassan eltűntek a törvényes garanciák, és így már nem pusztán felekezeti kérdésről volt szó, hanem a fent jelzett rendiség-központi hatalom szembenállásáról. Hiába tartalmazta a linzi béke (1647. V. tc.) a „nemre, korra, társadalmi állapotra való tekintet nél-

8 Vö. BERANGER i.m.

9 OBÁL i.m. 7. skk.

küli szabad vallásgyakorlás”¹⁰ elvét, az egyes pontok azt mutatták mégis, hogy a katolikus párt az az archimedesi pont, amely illuzórikussá teszi a béke vallásügyi pontjának megtartását. A törvény túlságosan is sokat utalt az „*eius regio, cuius religio*” többek által „igazán magyarnak” tartott tételére. I.Rákóczi György linzi biztosai hadakoznak ugyan a kegyúri jog ellen, ha katolizálásról van szó, de magukról szólva megjegyzik: „akié a fundus, azé a capella”.¹¹

Ezzel igen lényeges kérdéshez érkeztünk el, ugyanis nem pusztán arról van szó, hogy a protestantizmus terjedését egykor pozitívan befolyásoló szokásjog fordul hajdani haszonélvezői ellen. A két, ellentétes irányú folyamat között lényeges különbség van, mégpedig főként az egyházszervezeti eltérésekből következően.

Hatalmas területek katolizáltak újra földesuruk áttérésével, és a területen működő egyház majdhogynem védekezésképtelen volt, hisz a protestantizmus alkatából következően, anyagi stb. függősége okán földesurától (egykori patrónusától) — világíbb jellege miatt igen gyors kapitulációra volt ítélve.

Ez a helyzet különösen a Nyugat-Dunántúlon érhető világosan tetten — jellemzően a folyamatra: a protestantizmus hajdani hídfőállításában —, ahol egy Nádasdy konvertálása tízezrek vallásán fordított, és nem csupán a falvakban, hanem főleg a kegyúri jog alá tartozó mezővárosokban, tehát éppen a protestantizmus fontos centrumaiban.¹² A vallásukat megtartók számára nem maradt menedék a függő egyház. Az utolsó lehetőségek közé számítottak azok a központok, amelyek a kegyuraság alól valamennyire is mentesek voltak, tehát a városok, főleg a szabad királyi címet viselők.¹³

Tehát protestáns és „nemzeti” szempontból is hatványozottan politikai tényező lett a megelőző időszakban inkább kultúrcentrum szerepét játszó város. A fent jellemzett Habsburg politika ellenére a sérelmi korszakban a városi politizálás így nem lényegtelen a felekezeti, rendi és nemzeti érdekeket egyesíteni akaró nemzeti párt politikai programjának szempontjából.

10 idézi OBÁL i.m. 42.

11 idézi SZEKFŰ i.m. 108.

12 Erre nézve máig a legtöbb adatot PAYR Sándor: A dunántúli evangélikus egyházkerület története (Sopron, 1924.) című munkája hozza.

13 A magánkegyúri jog e korbani szerepéről SZEKFŰ-n (i.m. 107.) kívül: TIMON Ákos: A párbér Magyarországon. Bp., 1885. 103.

Ilyen kontextusban elhelyezve látható, hogy a városi politikusok látószólag az önkormányzat kiszélesítéséért, a sérelmek orvoslásáért folytatott küzdelme, sokszor még a maga partikuláris keretei között is lényeges kérdése a XVII. századelő királyi Magyarországnak.

Nyugat-Magyarország helyzete

Kőszeg fejlődésének néhány kérdése¹⁴

A város önálló élete 1328-ban kezdődik, amikor Károly Róbert a Németújváriak hatalmát megtörve uralma alá veszi. Ettől kezdve lesz kiváltságolt mezőváros, jogállása közelíti a szabad királyi városokét.¹⁵ Rendelkezik a szabad bíró- és plébánosválasztás szabadságával, a bíró a 12 esküdttel szabadon ítélkezhet.¹⁶ A korlátokat az jelzi, hogy vitás ügyekben a soproni polgárok döntenek, egyébként a város polgárai a soproni polgársághoz hasonló jogokkal rendelkeznek.¹⁷

A város 1446-ban lesz Frigyes német-római császáré és a XV. század végétől (1491-től), hol magyar, hol császári birtok. 1446-ban Frigyes, 1483-ban Mátyás erősíti meg szabadalmait.¹⁸ Mátyás halála után Miksáé lett, kiváltságai azonban — többnyire — az új közigazgatási környezetben is megmaradtak. 1605-től Kőszeg Nádasdy Tamás tulajdona, majd a sort

14 A város köztörténetéhez elsősorban lásd CHERNEL Kálmán: Kőszeg szab. kir. város jelenje és múltja I-II. Szombathely, 1878.; Vas Megye. Bp., 1898. /Magyarország vármegyéi és városai/; PAYR Sándor: Kőszeg és vidéke evangélikus egyházunk történetében = Luther Társaság 1902. évi értesítője; VÖRÖS Károly: Társadalom és iskolaügy a pannon térségben = Nemzetközi Kultúrtörténeti Szimpozion „Mogersdorf” (1976 Kőszeg), Szombathely, 1978.; HORVÁTH Ferenc: Kőszeg fejlődése és szerepe a pannon térségben = Vasi Szemle, 1973.

15 ILLÉSSY János: Községi kiváltságlevelek jegyzéke = Magyar Gazdaságtörténeti Szemle. 1898. 278. és JAMBRITS Lajos: Kőszeg szabad királyi város oklevele 1328-ból = Kőszeg és Vidéke, 1932. május 29. 4. (lásd Szombathely, Berzsenyi Dániel Megyei Könyvtár helytörténeti gyűjteménye és az OSZK Hírlaptára), vö. HORVÁTH Ferenc: Kőszeg fejlődése és szerepe a pannon térségben a XIV-XIX. században = Vasi Szemle, 1973. 126. — csaknem változatlan szöveggel lásd még az 1973-as Mogersdorfi Szimpozion anyagában, Szombathely, 1974.

16 ILLÉSSY i.m. 278.

17 CHERNEL i.m. 128.

18 Vas Vármegye, Bp., 1898. /Magyarország városai és vármegyéi/ 157.

Széchy Tamás folytatja, aki 1616-tól birtokosa a várnak, de nem a városnak és az egyházak kegyúri jogát sem bírja.¹⁹

A XVII. század negyvenes éveiben sorsdöntő események főszereplője lesz a város. A csaknem folyamatosan, több mint 150 éven keresztül az osztrák tartományokhoz csatolt területekért már régóta folyik a harc, gyakori témája ez az országgyűléseknek is. Hosszas huzavona után végül 1647. szeptember 7-én megtörténik a visszacsatolás, és a város 1648-tól ténylegesen magyar szabad királyi város rangjára emelkedik.²⁰

A Kőszegert ért szellemi hatások szempontjából nem érdektelen megemlíteni a város életében kulcsfontosságú távolsági kereskedelem szerepét. Kőszegi borok — főleg a XVI. század végétől — szinte egész Kelet-Közép-Európába eljutnak. A kedvező természeti feltételekhez járult a korán megkapott vám- és harmincadmentesség. A város áruit Szombathegyen és Sopronon keresztül vitte, szinte kivétel nélkül, vagy a Wienerneustadt, vagy Dél-felé: a Sárvár, Sümeg, Zákány útvonalon. A legtöbbet látogatott városok közé tartozott Graz, Salzburg, Bécs és Pozsony mellett Pápa. A másik kedvelt útvonal Csáktornyan keresztül vezetett Varasd felé.²¹

Ennek ellenére mégsem helyezhetjük Kőszegert teljesen a közigazgatásilag, városjogcsalád stb. szempontjából közeli rokon Sopron mellé.²² Ugyanis nem mehetünk el amellett a tény mellett, hogy Kőszegert abban a pillanatban *magyar* városnak találjuk, amint visszakerül a korona alá. Ettől kezdve „egycsapásra” (Chernel) magyar lesz az adminisztráció, és egyáltalán az írásbeliség.²³

Ezek a tények azonban olyan kérdéseket vetnek fel, melyek — úgy tűnik — elkerülték a szakirodalom figyelmét.²⁴ Ha a városi statutumokat összehasonlítjuk — Kőszegét a környező városokéval —, kitűnik, hogy a

19 HORVÁTH i.m. 127.

20 CHERNEL i.m. 137.; III. Ferdinánd Kőszegert szabad királyi város rangjára emelte = Hír, 1921. február, 3.; Kőszeg szab. kir. város visszakebelezése = Kőszeg és Vidéke, 1921. február 6. 1.

21 HORVÁTH i.m. 130.; Vas Vármegye i.m. 138-140.

22 Vö. CSIZMADIA Andor: A magyar városi jog, Kolozsvár, 1941. 38.

23 CHERNEL i.m. 137. Chernelnek ezt a megfogalmazását a levéltári anyag teljes mértékben alátámasztja.

24 KOLOZSVÁRI Sándor — ÓVÁRI Kelemen: A magyar törvényhatóságok jogszabályainak gyűjteménye, V./1., Bp., 1882. A dokumentum gyűjtemény közli az összes nyugat-magyarországi város statutumait, de kevés köztük az olyan színmagyar, mint éppen Kőszegé.

köszegiek a XVII. század második felében már döntően magyar nyelvűek, még latin is ritkán akad közöttük. A városi levéltár iratai, elsősorban testamentumok, inventáriumok, és természetesen a protocollumok 1649-től jórészt magyar nyelvűek. A polgárok ezt követően a magyar nyelvet használták írásban, a városból kifelé irányuló levéltári anyagban kevés latin nyelvűt és még kevesebb németet találunk. A végrendeletek, inventáriumok arról is tudósítanak, hogy még a viselet és divat is magyaros volt általában a XVII. századi Kőszegen.

A XVI. században még szinte minden irattípus a „frühneuhochdeutsch”-ot használja a felsőbb hivatal felé is. A változás a XVII. század derekán kezdődik. A jelenség mögött a XVII. század eleji királyi Magyarország városfejlődésének egy sajátossága húzódik meg; — a török terjeszkedés elől való védelemkeresés valóságos migrációt indít be, amely a XVII. század első évtizedeiben főleg a kereskedőréteg kifelé való vándorlásában érhető tetten. Jól mutatja ezt a századelőn lezajló harc a magyar („támadó”) és a német („védekező”) jogszokás között, amely még az igen erős német hatás alatt lévő Felvidéken is megfigyelhető. Tovább erősíti a magyar jelleget, az ugyannerre az időszakra tehető másik párhuzamos folyamat, a (magyar) köznemesség beköltözése, melynek kulturális hatása legalább olyan jelentős.²⁵

Ez utóbbi fejleménynek érdekes következménye lesz a városi politizálás szempontjából az, hogy míg a városi polgár megelégszik a városi keretekkel (hiszen ez a hatósága), addig a betelepült nemes sajátos joghelyzete miatt megyei, országos kereteket kíván maga fölé. A „támadó” magyar elem és a betelepülő nemesség valamelyest egymásra is talál az őshonos néemességgel szemben²⁶ és hogy ez városaink számára mit jelentett, azt jól mutatják a híres 1608/1609-es városi törvénycikkek, amelyek valóban utat nyitottak a városnak az országos politika felé.

Hogy miért nem így zajlottak le a folyamatok pl. Sopronban? Megítélésem szerint Kőszeg fejlődési sajátossága e tekintetben éppen az, hogy a politikai súlynyerés (szabad királyi város lesz) folyamata a fenti mozgásokkal *egy időben*, és egymást erősítve zajlott le.

25 Erről máig a leghasználhatóbb összefoglalás: ZIMMERMAN Rezső: A nemességnek a városokba való betelepülése a XVI-XVII. században = Á nyíregyházi ág. hitv. főgimn. 30. értésítője, Nyíregyháza, 1904. 8-12.

26 A helytörténeti összefoglaló irodalomból különösen jó példákat hoz erre MIKULIK József: Magyar kisvárosi élet 1526-1715, Rozsnyó, é.n. 22-23., valamint: ZIMMERMAN i.m. i.h.

Tehát Kőszeg életében a századforduló az önkormányzat és közigazgatás, valamint a nemzetiségi összetétel szempontjából egyaránt sorsfordulót jelentett. Kulturális életében azonban számottevő nyomot hagyott a német hatás (amely végül is nem szűnt meg), és ez nem is annyira a németes kultúrában, hanem inkább a fokozott érzékenységű, megalapozott művelődésben jelentkezett.

Egyháztörténeti sajátosságok

Mint az ország területén másutt is, ebben a térségben is a reformáció két fő ágának az egymáshoz való viszonya a meghatározó. Azonban Nyugat-Magyarország egyháztörténetének vázolására természetesen nem vállalkozhatom, csak a könyvkultúra szempontjából érdekesebb tanulságok összegzésére.

Magyarországon a lutheri irányú reformáció nyomai először Nyugat-Magyarországon, Sopronban és vidékén tűntek fel az 1520-as évek táján.²⁷ A területen a reformáció legnagyobb támogatói a Nádasdyak, szerepükről sokat és sokhelyütt szóltak már az érdekelt szaktudományok.²⁸

A Sopron-Vas megyei protestáns egyházkerület a győri katolikus püspökség egy részén alakult ki, hamarosan másik támogatót is találva, a Batthyány-család tagjai közül. A reformáció tehát II.Lajos szigorú hangú oklevelei ellenére sem elégedett meg Sopronnal. 1537-ben már Melancthon ír levelet Nádasdy Tamáshoz, melyben a dunántúli reformáció két nagy alakját, Dévait és Sylvestert ajánlja a sárvári várúr kegyeibe.²⁹ Az újabban kiadott Batthyány-levelezésből pedig egyértelműen kiderül, hogy a vidéken a reformáció első korszaka az ötvenes évek végére már le is zajlott; — ekorra a kegyúri joggal élő családokban már nemcsak az apák, de a fiúk is áttértek.³⁰

27 Ezt mutatják többek között az ellene szóló, még Mohács előttről keletkezett oklevelek. Nagy részüket közli: Egyháztörténeti Emlékek I., szerk. PAYR Sándor, Sopron, 1910., 1-18., az adatokat összefoglalja: ZOVÁNYI Jenő: Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon, Bp., 1977., 533.

28 Összegzőként máig talán a legjobb: PAYR Sándor: A dunántúli evangélikus egyházkerület története I., Sopron, 1924. 56. skk. és 188.skk., valamint újabb adatokat tesz közzé KATONA Imre = Savaria Múzeumi Évkönyv, 1976. 435-466.

29 V.ö. PAYR Sándor (szerk.) Egyháztörténeti emlékek, Sopron, 1910. 21-22.

30 KATONA Imre i.h.

Az e vidéken működő prédikátorok, tanítók esetében is — mint a reformáció századában legtöbbször —, a filippizmuson keresztül vezet az út a helvét irány, a szétválás felé. A legsajátosabb azonban, miután a nyílt szakítás csak a századforduló táján következett be, hogy a *felekezeti tisztázódása ezen a területen igen lassan, vontatottan megy végbe, és a folyamat közben konfesszionális szempontból igen képlékeny állapot alakul ki*, mely már-már létformává alakul.³¹ A helvét irány végleges elkülönüléséről csak 1612-től beszélhetünk, mikor a püspök halála után az evangélikusok is külön püspököt választanak.³²

Igen jellemző erre a képlékeny állapotra, hogy a kor vallási életének nem kevés szereplőjét, persze kellően dokumentálva, hol lutheránusként, hol kálvinistaként emlegette a régebbi egyháztörténeti szakirodalom. A különböző megnyilatkozásokat időrendbe helyezve általában a lutheri, majd melanchthoni hitelvektől a „titkos”, aztán a nyílt kálvinizmus felé haladás figyelhető meg, amelyet jól példáz az említett püspök, Beythe István, vagy akár Dévai Bíró Mátyás alakja. Érdekesen jellemzi a helyzetet már maga az a tény is, hogy az először ágostai irányú protestáns kerület püspöke, Beythe még akkor is többé-kevésbé elfogadható a lutheránus hiten maradóknak (mint püspök is!), mikor már nyilvánvalóan kryptokálvinista nézeteket vall.

Annak, hogy ez a kerület ilyen későn kap szervezett egyházakat, több oka is van. Míg másutt jól szervezett egyházak épülnek ki, addig itt Ferdinánd törvényei kifejezetten tiltják ezt (1550. XLI.tc.). Nyilvánvaló tehát az ellentmondás: hiszen ez a legrégebb reformációs múltra visszatekintő területeken következik be. Valószínűleg csak 1576 körül kerül sor a megszerveződésre, mikor lezajlik az a zsinat, melyen Sopron és Vas, valamint Zala vármegye protestánsai az augsburgi hitvallás mellett döntenek.

Az egyháztörténet azon szereplőiről, akiről a kortársak, mint az egység őreiről szóltak, a másik oldalon megtaláljuk a vádat: kryprokálvinisták. A kerület első szuperintendenséről, aki két évvel az ágostai hitvallás mellett döntő zsinat (1578) után foglalja el helyét, Beythe írja le, hogy

31 BARCZA Leander: A kőszegi Szt. Jakab-templom legrégebbi papjairól és a hitújítás kérdéséről 1571 után = Vasi Szemle, 1936. 378-380. A gyülekezetek illetén állapotát KATHONA Géza írta le legalaposabban: Samarjai János gyakorlati teológiája = Theológiai Szemle, XVI.évf. pótfüzete, Bp., 1940. 10. skk.

32 Az események részletes rajza megtalálható PAYR (1924) nagy összefoglalójában, református szempontból pedig THÚRY Etele hasonló munkájában (A dunántúli református egyházkerület története, Pápa, 1908.)

a kálvini irány felé hajlik. Ekkor talán még ő is vádnak érezte ezt elődjével, Szegedi Mátéval szemben.³³

Beythe a korszak tipikus alakja és egyben főszereplője is. Ő az, aki 1587-ben kihirdeti a csepregi zsinat kánonjait, mégpedig az egység nevében. Nem is foglal állást semmilyen hitkérdésben, inkább szervezeti problémákkal bajlódik.³⁴ A forrásokból világosan kitűnik, hogy a hosszú életű együttélés nem az elkülönült teológiai irányok késői jövőtelével függ össze. Maguk a teológiai értelemben „exodust” végrehajtottak is sokáig kiállnak az egység mellett. De nem is a két nagy létező felekezet összebékítésének útján indul itt el a fejlődés, hanem az egy meglévőből való lassú kiszakadásból. Beythe végül is már 1582-es kis kátéjában tulajdonképpen kálvinista nézeteket vall, de ezt tipikusan a melanchthoni „variata” modorban teszi, vagyis mindkét fél számára elfogadhatóan.³⁵

Mivel kerülete püspökről volt szó, Nádasdy a helyzetet tisztázandó, Beythét Csepregre hívja, a közvetlen területi centrumba. Az eseményekről a szintén jelenlévő Horváth Stansith Gergely és mások által vezetett jegyzőkönyvekből,³⁶ és a szemtanú Severinus Scultetusnak a vita évében még megjelenő könyvéből³⁷ szerezhetünk tudomást. A szakítás provokálása nyilvánvaló. Ugyan a colloquiumot megnyitó Szentgyörgyi Gábor az egyetértésre szólít fel, de a vita sajátos exponálása félreérthetlenné teszi a helyzetet. Ugyanis az ágostai hitvallás alapján álló Nádasdy jelenlétében kellett feketén-fehéren a felolvasott passzusról véleményt mondani. Gyakorlatilag a két legképzettebb teológus-lelkész vitájává fajul a tervezett colloquium, és az előzmények után jelzi a folytatást, hogy az első (és egyben utolsó!) vitára kitézött tétel az Ágostai Hitvallás problémás 10. pontja, az úrvacsora értelmezéséről szóló. Az 1591-ben lezajlott vita eredményeképpen Beythe dühösen kivonul, és a nemkülönben indulatos Nádasdy

33 Beythe életéről adatszerűen: FABÓ András: Beythe István életrajza = Akad. Ért., 1844. 210-68. A püspök konfesszionális nézeteire legjellemzőbb egy a korban kéziratban maradt műve: Az igaz keresztényektől meghasonlott confessionariusok rágalmozó articulusai ellen irattatot igaz menség... (kiad.: Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár, VII. kötet, Bp., 1918.)

34 PAYR (1924) i.m. 720-745.

35 V.ö. BEYTHE István: Köröztyéni tudomannak reuid summaya ..., (Németújvár), 1582, (RMNy 516.), fotón az Akadémiai Könyvtárban. Lásd még THÚRY Etele: Beythe István és hittani álláspontja = Protestáns Egyházi és Iskolai Lap 1891. 1557-1559. és a befejező (6.) közlemény: uo. 1730-1734.

36 A vita teljes jegyzőkönyvét lásd THÚRY Etele i.m. 75. skk.

37 Ismerteti THÚRY Etele i.m. 80-82.

első haragjában kijelenti, hogy a hitvallással ellenkezők nem maradhatnak birtokán. Végül a kryptokálvinisták ellen nem Nádasdy teszi meg az első lépéseket, hanem a vita után egyre nyíltabban ortodox álláspontra helyezkedő egyháziak.³⁸ E csoport személyes indítékoktól is hajtott vezéralakja Reczés János volt, aki taktikai ravaszkodásokat sem mellőzve *canonica visitatio* ürügyén azon igyekezett, hogy a vizitált lelkészekkel aláírassa a *Formula Concordiae*-t.³⁹ Legnagyobb ellenállásba éppen Kőszegen ütközött, ahol Kincses Pál magyar prédikátor 1596-ban írásban is kijelenti, hogy kényszer mellett sem hajlandó az aláírásra.⁴⁰ Pedig Kincses Csepregen még hallgatott, s látszólag Scultetus álláspontján volt. Most, öt év után Beythének ír panaszos levelet, miszerint Reczés praktikája a szétszakadás veszélyét rejti magában.⁴¹

Bár ez idő tájt történik meg a végleges szakadás, tudniillik az 1596-os csepregi zsinaton, (melyet korabeli énekszerző is megénekel „Az Csepregi Synatrol, ott a praedicatorok között valo meghasomlasrol” címmel),⁴² mégis többen, főleg a kisebbségbe került helvét irány felé húzóknak kísérletet az egység helyreállítására. Beythe még 1598-ban is levélben sürgeti e célból Nádasdyt.⁴³ Végül nyíltan nem lép senki, a régóta húzódó ügy végére csak Beythe halála tesz pontot, hisz egy ellenpüspök megválasztásának lehetőségét az evangélikusok korábban nem vállalták.

Egy másik e térségre jellemző hatás tovább bonyolítja a XVII. századelő vallási képét. A katolikus befolyás is erősebb maradt, mint másutt, hiszen a közeli Habsburgok kitüntetett támogatását élvezte, arról nem is beszélve, hogy az országrész nem csekély hányada a korszak nagy részében Ausztria alá tartozott. A helvét vallás jelentkezése így különös körülmények között zajlott le: a Habsburg-hatalom és a katolicizmus már-már megtúrta a sok szempontból közelebbi lutheri hitelveket, de már az 1540-es években jelentkező sakramentárius irány ellen mindkét egyház fellépett. Törvénycikkék sora (1548.X., 1553., 1558. VII.tc.) számúzi őket, ami

38. A történeteket részletesen ismerteti THÚRY i.m. 94. skk.

39. Vö. PAYR (1924) i.m. 89.

40. A levelet THÚRY Etele idézi: i.m. 94-95.

41. THÚRY i.m. 95.

42. Ismerteti és részben közli FARKAS Sándor: Csepreg mezőváros története, Bp., 1887. 67. skk. (Farkas műve alaposan ismerteti is a zsinatot!); újabb teljes közlése, jegyzetekkel: PAYR (1910) i.m. 174. skk.

43. THÚRY i.m. 96.

a lutheranizmust különösen érzékenyen érinti, hiszen közülük ragadja el elsősorban híveit.

A fentiekben jellemzett helvét kisebbségi együttélésnek sajátos szellemi hozadéka van. A legnagyobb formátumú alakok általában a szakadás ellen vannak: sajátos ideológiájukkal szerepüket, helyüket akarták megőrizni, és ez csak úgy volt lehetséges, ha nyíltan nem lépnek föl, ám ugyanakkor a lassú visszaintegrálódást is elkerülik. Az imént képlékenynek nevezett állapot ilyen hosszú ideig való állandósulása természetesen nem múlt el nyom nélkül, hatásával még sokáig számolni kell a különvált egyházak életében is.⁴⁴ Igen sok vegyes gyülekezet alakult ki, az egymásra tett hatás igen jelentős. A kisebbségben élő gyülekezetek élén sajátos lelkésztípus nevelődik ki, az alkalmazkodó, toleráns prédikátor, akiknek legfőbb gondja a vegyes gyülekezet együtt tartása, hiszen a kálvinisták nyílt fellépése, kiválása a kettős üldözöttség állapotát jelentené. A nyugat-magyarországi lutheranizmus a fentebb jelzett okok miatt jobban adaptálta a katolicizmus hagyományait, mint német testvéregyházai, és ez főleg olyan praktikus területeken, mint a szertartásrend érhető tetten. A belülről, tiltottan élő helvét irány kénytelen ebben is követni a többségi felekezetet, így a kétrétű gyülekezetekben is a katolicizmussal megfertőzött lutheri kultusz vált általánossá.⁴⁵ Többek között pl. ez is okozza, hogy Huszár Gál 1574-es liturgiája rokonítható Luther „Formula Missae”-jével.

Hogy ez a kétrétűség mennyire mélyen beleitta magát a gyülekezetek életébe, és hogy milyen hosszan kitolódott hatása, arra jó példa a csepregi zsinat 1625-ös(!) rendelkezése, mely előírja, hogy a lutheránus templomokban legyen oltár. Tehát az „úrasztala” még ekkor is szokásban volt néhány evangélikus gyülekezetben. De nem csupán külsőségekben (templom-kereszt, szertartásrend stb.), hanem még az úrvacsora kiadási módjában is találunk példát a keveredésre.

Közös volt az agenda alap is, mégpedig a lutheránus szellemű, a Bornemisza-Heltai féle. Ebből az agenda-típusból lett később a két egyház szétválása után a dunántúli evangélikus esperesek által 1598-ban készített ún. Keresztúri Agenda. De a keveredést itt mégjobban szemlélteti Samar-

44 Összefoglalóan: KATHONA Géza i.m.

45 Már Huszár Gál 1574-es liturgiája is Luther „Formula Missae”-jével rokonítható (Vö. RMNy 353, illetve KATHONA Géza i.m. 45-48.) A „kétrétűségre” igen sok példát találunk Huszár G. említett művében.

jai 1636-os(!) agendája, amelyből még irénikus gyakorlati teológiája is levezethető.

Az alkotmányos jogállás szempontjából is hordoz hasonló elemeket a helyzet. A német lutheri egyházalkotmány átültetése a jellemző, de úgy, hogy a fejedelmi egyházi jogot itt a szuperintendens és a lelkészi zsinat kapja. Ez nem az ortodox lutheri elképzelés, inkább Melanchthon „Landeskirche” fogalmára emlékeztet.⁴⁶ A reformátusok számára is elfogadható volt ez, legalábbis ezt mutatják még az 1623-as Komjáti Kánonok is, melyek e tekintetben nemigen különböznek az érvényben lévő lutheránusoktól.

* * *

Ez az alap persze rendkívül kedvezett a különböző *uniós törekvéseknek*. Ilyen mozgalmak igen korán jelentkeztek a reformált Európában.⁴⁷ A teológiai egyezkedés a reformátorok között (a sort igazán az 1592-es híres Marburgi Colloquium nyitja meg) épp úgy jellemző, mint a többnyire erasmista alapú humanista egységtörekvések. Ezek a mozgalmak egy XVI. század közepi hullámvölgy után a századforduló tájékán ébrednek újjá, de már kicsit más alapon. A kezdeményezés mögött itt is általában kisebbségi létszükséglet, vagy önvédelem húzódik meg, de már az ellentámadásba lendülő katolicizmussal szemben. Jellemzőek (bár csaknem minden felkezetben megtalálhatók) a kálvinista törekvések, akiknek kisebbségi helyzete németföldön közismert, s melyeknek hatása Magyarországon is érzékelhető, különösen a peregrinációs célok cseréje után, mikoris Heidelberg szerepe jelentősen megnő. Tehát nálunk főleg Pareus tanai terjednek, akinek több magyar tanítványát is számon tartja a szakirodalom. Egyik legpregnánsabb képviselője az unionizmusnak az a Samarjai János, aki a fent jellemzett, és a Felső-Dunamelléken (szűkebben: samarjai kerületben) fokozottan érzékelhető viszonyok között nőtt fel, és éppen ez adott neki gyakorlati készítményt a pareusi irénizmus hazai műveléséhez. Működésével kapcsolatban meg kell em-

46 Vö. PAYR (1924) i.m. 773. és pl. KÉRÉSZY Zoltán: Az egyházjog tankönyve, Bp., 1903. 140. skk.

47 Az európai egységtörekvések pontos vázát adja a Die Religion in Geschichte und Gegenwart Bd. II., Tübingen, 1955., 381-86.h. és a JEDIN-féle alapvető egyháztörténeti kézikönyv, a Handbuch der Kirchengeschichte, IV., Stuttgart, 1967. 669. skk.; Magyarul olvasható PATAY Pál ma már elavult könyve, a Magyar protestáns unió, Bp., 1918., melynek 4-48. oldalán összefoglalja a főbb európai előzményeket.

líteni, talán éppen mesteréhez való túlzott hűsége sikertelenségének egyik oka; ez különösen Alvinczi kassai szereplésével összehasonlítva tűnik ki. Pareus hatását természetesen nemcsak Samarjai és Alvinczi neve mutatja, az RMK III szerint 1615 és 1621 között 15 disputációt jelentettek meg magyarok az ő elnökletével. Pareus ezeket „Colloquium Theologicum” címmel két kötetben (1611-1620) ki is adta. Nagy tekintélyére utal itthon is a számtalan levél, felkérés, melyben döntőbírónak hívják a heidelbergi professzort.⁴⁸

A többségében Melanchthoniánus szellemű gyülekezetekben néhol már valójában létre is jött az unio, legalábbis néhány évtizedig. A végleges változást a Formula Concordiae hozza meg hazánkban is (nem véletlenül csúfolták „Formula Discordiae”-nek). Jellemző erre Beythe püspök fent említett vitája is: ellenfelei éppen ezt szegezik szembe vele Csepregen. A hatás az, hogy az egyetértés kálvini hívei, ha lassan is, az ortodoxia felé mozdulnak és a színvallásra készítés pedig sokakat az uniós szellem felé lök. Tehát Melanchthon közvetítő szelleme, mely eredetileg többek között éppen a kálvinizmus terjedését volt hivatott gátolni, itt a helvét irány sajátos érvényesülése lett, vagy legalábbis út afelé.

A Dunántúlon tehát különösen jellemzőek a kialakulatlan egyházi viszonyok között az egységtörekvések. Érdekes azonban, hogy a kezdeti korszakban nem igen látszik az a politikai háttér, ami pedig többnyire ezeket a mozgalmakat külföldön jellemezte. (Erre a marburgi colloquimtól kezdve, amelyet a II. speyeri zsinat egységének biztosítására szorgalmazott Fülöp hesseni választó, egészen Pareus irénizmusáig, amely IV. Frigyes pfalzi választó törekvéseinek ideológiai megalapozása volt, igen sok példát lehetne felhozni.⁴⁹

48 Samarjairól lásd KATHONA G. i.m., Alvincziről a legjobban a régebbi szakirodalomban: RÉVÉSZ Kálmán: Alvinczi Péter és a kassai vértanúk, Protestáns Szemle, 1899.; Legújabbban HELTAI János közölt több alapos, új forrásokat feltáró, az eddigieket rendszerező tanulmányt: Adattár a heidelbergi egyetemen 1595–1621 között tanult magyarországi diákokról és pártfogóikról. Bp., 1980 (Klny. az Országos Széchényi Könyvtár 1980. évi évkönyvéből); Irénikus eszmék és vonások Pécseli Király Imre műveiben. = Irodalom és ideológia a 16-17. században. Szerk. Varjas Béla. Bp., 1987. 209-230.; Protestáns felekezetek közötti békességszerzés (irénizmus) a XVII. század első felében Magyarországon. Confessio, 1988, 30-39.; Bethlen Gábor magyarországi háborúinak ideológiai háttere, különös tekintettel Alvinczi Péter alakjára. Kandidátusi értekezés. Bp., 1989

49 A korábban idézettek kivül lásd még: DICKMANN, Fritz: Das Probleme der Konfessionen im Reich im 16. und 17. Jahrhundert = Historische Zeitschrift, 1965. 288.skk. és

Viszont jellemző lesz majd ugyanezen a tájon 50 év múlva, a század közepén, hogy tisztán politikai természetű unió valósul meg az ún. gravamen-korszakban, az országgyűlési küzdelmek közepette.⁵⁰ Viszont az „evangélikus statusok” egysége annyira politikai színtérre korlátozódik, hogy közvetlen teológiai alapot — úgy tűnik — nem igényelt. Bár ekkor már inkább kényszerhelyzetről beszélhetünk, hiszen a XVII. század hetvenes évtizedére az egész térséget, így Kőszeg is eléri az ellenreformáció.⁵¹

* * *

Kőszeg csak mellékszereplője a korszakban legfontosabb egyháztörténeti eseményeknek, bár a zsinati jegyzőkönyvek, egyházlátogatási iratok, a hitviták névsorai⁵² mutatják, hogy a kőszegi prédikátorok, tanítók is aktív részesei a kor egyházi változásainak. Kőszeg szerepe mégis akkor változik meg majd jelentősen, mikor 1643-ban Cseprek drasztikus módon megszűnik központként tovább működni.⁵³ A változás megint paralell: Kőszeg veszi át helyét, miközben a önmagában is sorsdöntő változásokat él meg, de a vázolt örökség egyházi életének, de művelődésének is szerves részévé válik.

KŐSZEG KÖNYVKULTÚRÁJA

Könyvjegyzékek

A forráscsoport, amelyből — mint az előszóban említettem — a könyvjegyzékek előkerültek, a városi adminisztráció jellegzetes terméke. A leggyakoribb forma a hagyatéki összeírás (inventárium) úgy készült, hogy a városbíró utasítására a város belső tanácsából néhány polgár és a jegyző kimentek a helyszínre, és összeírták az ott talált javakat. Legtöbb esetben a könyvek önálló korpuszt jelentenek: „Catalogus librorum” vagy „Az könyvek szama” megjelöléssel.

NEUSNER, W. H.: Die Calvinisten in Heidelberg zu Beginn des 17. Jahrhunderts = Szenci Molnár Albert és a magyar késő-reneszánsz, Szeged, 1978. 29-35. /Adattár ... IV./

50 Vö. SZEKFŰ i.m. és OBÁL i.m.

51 Kőszeg ellenreformációjáról lásd CHERNEL i.m., valamint PAYR Sándor: Kőszeg és vidéke evangélikus egyházunk történetében, Bp., 1903. (Klny. Luther-társaság 1902. évi értesítőjéből), és HORVÁTH Ferenc i.m.

52 Vö. különösen PAYR (1910) i.m. 52. skk., 128. skk., és 130. skk.

53 Erről bővebben FARKAS Sándor i.m., valamint PAYR (1924) i.m. 835. skk.

Köszegen szinte ismeretlen az az inventálási mód, mely például Sopronban gyakoribb, hogy tudniillik helységenként írják össze a tárgyakat, ahol van, ott a könyveket is, sokszor elszórta más tételek között.

A leírás méret szerint veszi számba a könyveket, legtöbbször eleve „in folio”, „in quarto” stb. csoportokban. Ez arra utalhat, hogy a könyveket a hely jobb kihasználása miatt méret szerint is tárolhatták.⁵⁴ Az összeírás valószínűleg diktálás után történhetett, erre utalnak a tipikusnak mondható félrehallások, likvidatévesztések. Reu

snerus nevéből így lesz Rajznerus, így ír az összeíró Révay Péter neve helyett Lévait, vagy Bidenbachius helyett Bidenpachius stb. Ezek a tévesztések szintén forrásértékűek, hiszen a lejegyző személyek műveltségére, ha tetszik a korabeli átlag polgár olvasmánykultúrájára vetnek fényt.

A rövidített címfelvételek nemigen készülhettek a korban általános barokk címlapok után, hiszen az rendkívül időigényes lett volna. Minden valószínűség szerint a diktáló az előtte fekvő könyv gerincéről olvasta le a címet. Ennek megintcsak forrás értéke lehet: a városi polgár könyvei többnyire hollandi kötést kaptak, tehát egyszerű fehér pergamenbe kötötték azokat.⁵⁵ Ezt a kötéstípust a compactor nem látja el semmilyen felirattal; a rövidített címet maga a tulajdonos írja fel a gerinc sarkára, tollal.⁵⁶ Legtöbb esetben ezt a címleírást használhatták fel a leírók, így tehát a leírások sokszor jellemzőbbek lehetnek az egykori könyvtulajdonosra, mint a lejegyzőre.⁵⁷ Gombossy Mátyás könyveit illetve könyveinek nagy részét két jegyző kétszer írta le. Míg az egyik fontosnak érezte, hogy a magyar bibliafordításoknál mindig közölje a fordító nevét („Magyar Biblia Karoly Gaspar Versioja” vagy „Magyar Biblia Molnar Alberté”), addig az egy évvel későbbi leírásból csak két Biblia pusztá

54 Néhol azonban a témakör szerinti elhelyezés nyomai is felbukkannak, így Gombossy (1664) jegyzékén együtt szerepelnek Bellarmino és Pareus egymással vitatkozó kötetei. Gombossy Mátyás könyveinek itt említett nagyobbik öpsszeírása Chernel Kálmán hagyatékával Pannonhalmára került, s jelenleg is ott található (Pannonhalmi Főapátság Levéltára 120 b B 53).

55 A sok „fehér táblájú könyv” és hasonló tételek arról vallanak, hogy Köszegen is ez a legelterjedtebb kötés fajta.

56 Vö. GULYÁS Pál megfigyelésével = MKSz, 1923. 72. és GULYÁS Pál: A könyv sorsa Magyarországon, III. 70. Itt kell felhívni a figyelmet arra a tényre is, hogy ez a kötéstípus a legolcsóbb.

57 A JATE Központi Könyvtár állományában lévő 16. század végi 17. század eleji hollandi kötésű könyvek gerincfeliratai is arról győznek meg, hogy ezekről készült a „rövidített címleírás”.

megléte derül ki. (Tehát adott esetben még a gerincfelirat is rövidítve kerülhet lejegyzésre!) Ugyanígy jellemző, hogy Magyar István híres vitairatát az egyik lejegyző pontosan írta le, a másik „Magyar Istffanfi” műveként. Ezeket az egyébként igen nagy számban fellelhető hibákat, és az említett „félrehallásokat” olyan értelemben tarthatjuk forrásértékűnek, hogy ismerte-e a lejegyző az illető könyvet vagy szerzőt.

A lejegyzés nyelve általában igazodik a könyvcímekhez, vagyis többnyire latin genitivusos alak. De érdekes, ha a jegyző német könyvet (Gombossy, 1664) magyarul ír le, pl. „Egy nemet czimeres könyv”, vagy magyar könyvet azzal a megjegyzéssel, hogy „magyar” illetve „hungarica”. Ugyanez érvényes a német anyanyelvű jegyzőre, aki „ain ungarisch buech”-t ír le német nyelvű címkivonattal.⁵⁸ Ez főleg akkor jellemző, ha ismert könyv fekdött előtte, mint például a kőszegi hitvitázó lelkész, Lethenyei István híres Samarjai ellen írott műve (RMNy 1560), amelyet így ír le: „Autor Lethenyei Istvans wiedlegung den Calvinisten” (Dombó, 1642). Ugyan ezt a művet a másik, a magyar jegyző „Lethenyei refutatioja”-nak nevezi (Gombossy, 1665).⁵⁹

Ugyanígy jellegzetes, hogy gyakran a könyv címé helyett a szerzőt és a műfajt nevezik meg, ami egyébként a hollandi kötésekben is szokásos. Többször előfordul: „Spangeberger Postillaja” vagy „Andachtsbuch Gerhardi” stb. Ami szintén a könyv ismertségére utal. Sokszor azt is tudja a lejegyző, a diktáló (esetleg a címet felíró egykori tulajdonos), hogy ki ellen, melyik felekezet ellen íródott az illető vitairat. Ilyenkor a leírásban erre utal: „Bornemissza Péter Telegdi ellen” (Marton, 1652).

A kőszegi könyvlistákon többször feltüntetik a könyv becsült árát is, általában forint és dénár értékben.⁶⁰ Az 1603-ban összeírt Saggitarius-könyvtár esetében az érték 3 rajnai forint és 4 dénár között váltakozik, de a legtöbb könyv becsült értéke egy forint alatt marad. Három forintra becsülték a Corpus Juris egy két kötetes kiadását, míg egy Horatius-kötetet 4 dénárra. 1651-ben pedig Csuka Márton prédikátor könyveit becsülték fel. Értékük egy és két magyar forint között váltakozik. Alvinczy prédikációskötetét egy forintra, Wigandus Corpus Doctrinae című művének két kötetét pedig 3 forint 60 dénárra becsülték. Csuka 23 könyvének összeér-

58 Az 1660-as városi könyvtár lejegyzője külön is csoportosítja a német nyelvű műveket.

59 Vö. még: (Marton, 1652) „Danielre valo Nemeth Commentarius”

60 A 16. század elején ez rajnai forint, később magyar forint. Egyébként Sopron eltérő jellegű mutatja az is, hogy milyen sokáig rajnai forintban becsülték fel az inventáriumokat.

téke kb. 30 forint lehetett az összeírók szerint. Czeby Judit kőszegi polgárasszony könyveinek leírásánál három német könyv esetében is jelzik a becsüök értékelési szempontjukat: „Nemet könyvek leven, becültetnek ad fl.1.”. A legértékesebbek a nagy folio alakú Bibliák és postillás kötetek. Rádey Gombkötő Mátyás könyvjegyzékén (1669) olvashatjuk, hogy Káldi prédikációs kötetét 3 forintra, Bibliáját ugyanennyire, Pázmány Kalauzát pedig 2 forintra becsülték. Thomas Kempis kis alakú művét — valószínűleg a *De imitatione Christi*-t —, pedig 40 dénár-ra. Kraynai Mátyás árváinak, Gombossy Dánieltől származó tutorelszámolásában (1685-88) könyvkötésre utaló áradatokat is találunk: „Pro Anno 1686. 17 apr(ilis) Item a Compactortul könyveket es papirossat hordvan el a gyermekeknek, fizetem fl.5 d.31.”⁶¹

A könyvek becsült áraival kapcsolatban érdekes összehasonlító adatokat kínálnak a kőszegi inventáriumok. 1648-ban pl. 25 forintot költött Gombossy Mátyás, mikor Pozsonyba utazott két alkalommal Kőszegről. Csuka Márton árváját mikor „nemet szot es imatsagot tanulni” küldte, másfél esztendőre 3 forintot adott a „nemet asszonyra”. Ruházta is az árvát: megtudjuk, hogy „egy kek szoknyatska” 2 forint 66 dénárt ért, a „czizmatska”-ért pedig 40 dénárt kértek. Ugyanebből az inventáriumból három „südő limitaltatott” 2 forint 25 dénár-ra, egy „tino tehen” pedig 5 forintra.⁶²

A könyvjegyzékek beírásai arról tanúskodnak, hogy több esetben a könyvanyagot mindjárt az összeírás alkalmával ki is árusították, és a jegy-

61 Nem térnek el az árakban más országrészekben sem, hacsak abban nem, hogy keltebbre némi drágulás mutatkozik. A felvidéken 1676-ban pl. Istvánffy Históriaját zálogként 2 rajnai(!) forintra értékelték (MKSz, 1926. 140.), és a beregi ref. egyházmegye könyvtárának összeírásából is láthatjuk, hogy a könyvek ára 1-2 forint között mozgott (MKSz, 1941. 268.). DEMKÓ Kálmán adatai is ezt támasztják alá: A felső-magyarországi városok életéből a XV-XVII. században, Bp., 1890. 277. skk. Az árakat a munkabérekkel összehasonlítva látható, hogy a könyvvásárlás illetve -gyűjtés még a 17. század második felében is igen költséges passzió volt: Kassán 1652-ben egy arató napszám 12 dénár, az ottani jegyző évi fizetése 150 forint (ennyit ért a felvidéken kb. egy 100 kötetes gyűjtemény vö. DEMKÓ i.m. i.h.). A kassai adatokra: WICK Béla: Kassa története és műemlékei, Kassa, 1941. 239. A 17. század elején Erdélyben is hasonlóak az árak, ezt látjuk Geleji Katona sajátkezüleg írt katalógusából (Bellarmino 6 kötetes, octavo kiadását 7 forintra, egy folio méretű Arisztotelész 1 forint 78 dénár-ra becsül a listaíró). = MKSz, 1899. 270-275. Kolozsvárott ekkoriban egy kenyér 4, egy lúd 8, egy juh pedig 50 dénárba került. egy pár jó csizma ára 1 forint 40 dénár (Vö. Magyar Protestáns Egyházi és Iskolai Figyelmező, 1872. 145-146. RÉVÉSZ Imre adatai).

62 KFI Miscellanea/Inventaria XVII.sz. 2.cs.

zékre felvezették a vásárlók vagy a hagyatékból kölcsönzők nevét. Gombossy Mátyás listáján a következő bejegyzések találhatók. Kanizsai Pálfi János Arany temjenező című műve mellett olvashatjuk: „Itt valo Nemes Praedicator Ensel Urammal vadnak az maga signaturaja szerént.” A Vitnyédi, István által 1658-61 között Wittenbergben tanítatott Ensel János nevét néhány latin verse, és Petróczy István urához, valamint Vitnyédihez írott levelei miatt említi Szinyeyi.⁶³ Az Athanasius művet kölcsönző Ambrózy János szintén külföldi egyetemeken járt (Jéna, Altdorf)⁶⁴, az előbbi helyen 1659-ben disszertációja is jelent meg (RMK III.2062., 2063). A dortrehti zsinat jegyzőkönyvét(!) pedig a korabeli kőszegi bíró kölcsönzi. A kölcsönzött könyv nem maradt mindig városon belül: Henricus Eckhardus német lutheránus teológus művét a feljegyzések szerint „Sandor Gergely Ur vitt(e) Pápára.” Zsámboki Bonfini-kiadása mellé Ensel neve van írva, majd más kézzel a megjegyzés: „meghozatott”.

A könyvek megvásárlói között találkozunk ismert személyekkel. Csuka Márton könyveivel kapcsolatban kerül elő többször is a kőszegi prédikátor, Lethenyi István neve, aki Csuka könyveinek egy részét gondozta mint őt követő lelkész. Érdekes, hogy előfordul a rábizott könyvek között Leonhard Hutternek egy műve is, talán éppen az, amit Lethenyi magyarít 1635-ben (RMNy 1602).⁶⁵ Godi Imre kőszegi prédikátor, aki az ellenreformáció idején tölt bé fontos szerepet a város életében⁶⁶, a Csuka-könyvjegyzék (1651) szerint 15 darab könyvet vásárolt meg a hagyatékból. A már többször említett, később igen nagy könyvanyagot hátrahagyó kőszegi jegyző, Gombossy Mátyás⁶⁷ egy kötetet, a városi gimnázium alapítá-

63 SZINYEYI József: Magyar írók élete és munkái, Bp., 1898. II.kötet.

64 Vö. KESERŰ Bálint anyaggyűjtése Steinmayer: Die Matrikel der Universität Altdorf, Würzburg, 1912. I-II. alapján Altdorf 9410 szám alatt immatrikulált (Az adatot ezúton is megköszönöm Keserű Bálintnak.) és 1656. II. 14-i bejegyzés: Jéna. = ÁBEL Jenő: Magyarországi tanulók külföldön, I-IV., Bp., 1902.

65 Vö. KFlt Miscellanea/Inventaria XVII.sz. „Néhai Tsuka Márton Szalaj Ilona Kató arvanak javairól 1651. marc. 10.” A „levelek szama” elnevezésű lista 13. tétele tudósít Lethenyi könyves feladatairól a városban: „Lethenyi Istvan Uram Cathalogusa és Censuraja Tsuka Martony könyveiről.” (Ugyanezen dokumentum 3. pontja szerint ugyancsak Csuka levéltárában volt föllelhető Zvonarics Mihály végrendelete, ami újabb bizonyíték a lelkészkönyvtárak illetve az városi könyvtárak összefüggéseire.) Az inventárium különös érdekessége, hogy viszonylag hosszan adja elő Csuka könyveinek sorsát.

66 Igen szép magyarságú levelét az ellenreformáció terjedéséről közli PAYR (1910) i.m. 195. skk.

67 Gombossy Mátyásról és könyvtáráról bővebben lásd KOKAS Károly: Művelődés a XVII. század eleji Kőszegen, Szeged 1983. (kézirat). Gombossyra, de más kőszegi pol-

sa körül szerepet játszó tanító, Perennei Bálint pedig 4 kötetet tartott megvételre érdemesnek.⁶⁸

A vásárlók nagy száma arra is figyelmeztet, hogy a különböző személyek hagyatékában szereplő könyvösszeírások sokszor ugyanazokat a műveket rejtik. A Csuka Márton hagyatékából (1651) megvásárolt Henricus Cornelius kötet természetesen szerepel is Gombossy tizenhárom évvel későbbi könyvjegyzékén.

A többi „vásárló” sajnos nem hagyott hátra könyves adatokat is tartalmazó anyagot. A könyvtárak néha igencsak egynemű állománya alapján nagy biztonsággal feltételezhető mégis, és így természetes is, hogy az idők folyamán a legtöbb könyv többször is gazdát cserélt. Néhány ritkább könyv sorozatos feltűnését — így pl. az Acta Colloquii Montis Bellgarden-sis ... címűjét —, csak ez magyarázhatja.⁶⁹ A már lejegyzett, régebben előfordult köteteknek az ismételt megjelenése az „városi könyvtár” összeírásaiban (1614; 1660) pedig alátámasztja azokat a megfigyeléseket, miszerint ezek a könyvtárak tulajdonképpen a mindenkori lelkészi könyvtárakból gyarapodtak, és bizonyos módon a prédikátorok tulajdonát is képezték.⁷⁰

A könyveknek ez a körforgása természetesen figyelembe veendő a könyvtárak anyagának értelmezésénél is, főleg ha az egyes korok (reformáció előtti, reformációs, ellenreformációs) rétegeit akarjuk vizsgálni.

gárokra (így Godira, Kleschre stb.) igen sok érdekes adatot tartalmaz Vitnyédi István máig kiadatlan levelezése: MTA Kézirattár A 3602/I-II. (K 83). A vonatkozók közül néhányat FABÓ András is kiadott (Magyar Történelmi Tár XV-XVI., Bp., 1871.), a Gombossyhoz írt levelek közül pedig egyet PAYR (1910) i.m. 230.

68 Perennei működésére igen fontos, az egyháztörténelmi-iskolatörténelmi irodalom által figyelmen kívül hagyott adatot közöl STRIPSKY Hiador: Kőszegi könyvnyomtató a 17. századból = Vasi Szemle, 1937. 120. (lábjegyzet), amely Perennei közreműködésére utal a kőszegi gimnázium létrehozásában, 1659-es(!) dátummal.

69 A könyvkölcsönzések a közeli Sopronban is gyakoriak voltak. Vö. KOVÁCS József László: Közműveltség a Nyugat-Magyarország városaiban a 16. századtól = Nemzetközi Kultúrtörténelmi Szimpozion „Mogersdorf” (1976 Kőszeg), Szombathely, 1978. 130. Itt jegyzem meg, hogy a könyvek többszöri leírása (kölcsönzés, eladás) a könyvek azonosításánál igen nagy segítséget jelent, másrészt a leírások különbözősége érdekesen vallhat a lejegyzők eltérő műveltségéről.

70 Vö. MKSz, 1918.88. Az eperjesi egyház könyvtáránál Iványi hasonló feltételezését közli; és így vélekedik Illéy János a kassai Szt. Erzsébet székesegyház könyvtárát elemezve (MKSz, 1890. 23.). Vö. még GULYÁS Pál: A könyv sorsa Magyarországon, (MKSz, 1923.73.), ahol éppen e három könyvtár rövid összevetése után mond hasonló vélelményt. (Ld. még: 57. jegyzet)

A könyvtárlajdonosok

A könyvtárlajdonosok között gyakran találkozunk ismeretlenekkel, nevüket legtöbb esetben még az egyház- vagy a helytörténeti irodalom sem említi. Sokszor csak annyit tudunk róluk, amennyit a könyvjegyzéket tartalmazó összeírás elárul.

Az egész korszakban jellemző, hogy a legnagyobb könyvgyűjteményeket a városi jegyzők, prédikátorok és tanítók mondhatták magukénak. Ez a réteg a városokban nemcsak kulturális de politikai missziót is teljesít,⁷¹ és az ellenreformáció felé haladva egyre jobban beleavatkozik a városok irányításába, a „védekezésbe”. Az egyházi réteg szerepével kapcsolatban elég itt visszautalni az egyháztörténeti részben elmondottakra. Ők a térségben (és másutt is) a legmagasabban képzett, legolvasottabb és a leg-sokoldalúbb funkciókat ellátó réteg. Már a reformáció előtti korban is az ő személyükhöz kapcsolhatók a legnagyobb magánkönyvtárak⁷², a XVI-XVII. században pedig még gyakrabban találkozunk ezzel a csoporttal a könyvtáralapítók között. Első könyveiket még külföldi peregrinációjukról hozzák haza a külföldet megjáró diákok, akik igen sokszor éppen egy-egy város pénzén tanultak.⁷³

Valószínűleg Kőszegen is minden prédikátornak volt könyvtára, de a legjelentősebb alakok (Sármelléki Nagy Benedek, Lethenyi István, Godi Imre, Ensel János, Klesch Dániel stb.) könyvjegyzéke nem maradt ránk. Fönmaradt viszont Kálmáncei Balázs (? — 1634) kőszegi prédikátor 70 könyvének összeírása, ami nem kis mennyiség a korban.⁷⁴ A már többször említett Csuka (Tsuka) Márton (? — 1646) inventáriumában háromféle könyvjegyzékkel is találkozunk. Kőszegre kerülése előtt Csuka Bükön volt prédikátor, de a Gombossy-féle 1651-es tutorelszámolás adata szerint Besztercebányán is lelkészkedett, tudniillik ott is maradtak hátra könyvei.⁷⁵ A prédikátorkönyvtárak anyagához kell számítanunk — a fentebb már ismertetett okokból — a két „városi könyvtárat” is. Ezeknek a könyvtáraknak legfontosabb jellemzőjük, hogy anyaguknak legalább 80-90%-a teológiai, vallási mű.

71 VÖRÖS Károly: Társadalom és iskolaügy a pannon térségben = Nemzetközi Kultúrtörténeti Szimpozion i.m. 16-17.

72 GULYÁS (1961) i.m. I. 158. és 175-176.

73 Vö. GULYÁS (1961) i.m. III.214.

74 Vö. a KtF I-II. adataival, és lásd még GULYÁS (1961) i.m. III. 215.skk.

75 Lásd az 65. jegyzetben említett forrást.

A fennmaradt adatok tanúsága szerint a legnagyobb és legszélesebb gyűjtőkörű könyvtárakkal Kőszegen a városi jegyzők rendelkeztek. Ezt indokolja is a városi közigazgatásban elfoglalt szerepük.⁷⁶ Ezt az értelmiségi réteget a közigazgatás — igazságszolgáltatás egyre szélesedő, de ekkor még csak kevésbé független területén találjuk meg. A szakszerűségi igény az önkormányzat alsóbb szerveiben, a megyénél, de főleg a városnál ekkor már igen magas. Ebben a korban érhetjük utoljára tetten a túlfejtett stádiumba jutó, differenciálatlan közigazgatás polihisztor szakemberét, aki olyan szerteágazó feladatokat lát el, melyet fél évszázad múlva egész hivatalnok rendszer vállal majd föl. Ez a tagolatlan felépítésű: törvénykezési, közigazgatási feladatokat nem kellően elválasztó rendszer legmagasabb fejlődési fokát éppen a szabad királyi városokban éri el, ott, ahol ezek a funkciók ugyanúgy csatlakoznak a megye mint az ország közeletében.⁷⁷

A városi jegyző ez idő tájt legképzettebb tisztviselője városának, bár ha szavazati joggal nem is rendelkezik, véleményét a tanácsuléseken mindig kikérik, ő vezeti a jegyzőkönyveket is.⁷⁸ A határozatok, levelezések, instrukciók megfogalmazása épp úgy feladata, mint a levéltár őrzése. Tényleges jelentőségét azzal is kifejezte a város, hogy sok helyütt tanácsagnak választják. A jegyző szakértelme dolgok egész sokaságában döntő volt.⁷⁹ A kőszegi jegyzők — így Gombossy Mátyás és Martin Reich is —, különböző fórumokon képviselik városukat: a dunántúli „Héttvármegye gyűléseken”, a kamaránál, de az országgyűléseken is.⁸⁰ Az 1640-es 50-es évek országgyűlési vitáit ismerve⁸¹, nem kétséges, hogy alapos politikai,

76 Persze ez sem csak Kőszegen jellemző, így pl. a Sopronból előkerült két legnagyobb jegyzék is városi jegyzőé (Közli KARNER Károly = MKSz, 1977. 112. skk.).

77 VÖRÖS Károly i.m. 18. skk. A közigazgatás korabeli helyzetére: EMBER Győző: Az új-kori magyar közigazgatás története Mohácstól a török kiűzéséig, Bp., 1946. különösen: 542-566.

78 Vö. PÁLFFY Ilona: Városi levéltáraink kezdetei = Levéltári Közlemények 1940/41.

79 Felvidéki példák ugyanerre: MIKULIK József: Magyar kisvárosi élet 1526-1715, Rozsnyó, 1885. 119.

80 Vö. DEGRÉ Alajos: Megyei közgyűlések a XVI-XVII. századi török háborúk idején = Tanulmányok a magyar helyi önkormányzatok múltjából, Bp., 1971. 35. skk. és JÁSZAI Pál: A szabad királyi városok szavazati joga az országgyűléseken, Pest, 1843. főleg a 47-48. pp (némileg erről másképp: KÉRÉSZY Zoltán: Rendi országgyűléseink tanácskozási módja, Kassa, 1906. 13-19.). A Kőszegen történő országgyűlési dolgokról, követállításokról, jelentésekről szinte napról-napra tudósít a városi Protocollum (KFIt).

81 ZSILINSZKY Mihály: A magyar országgyűlések vallásügyi tárgyalásai... III. Bp., 1893. 117. skk. és OBÁL, Béla i.m. (ez utóbbit vö. BERENGER, Jean: Les „Gravamina”. Remontrances des diètes de Hongrie de 1655 à 1681, Paris, 1973., amely közli az országgyűlések néhány nevezetes, de kiadatlan dokumentumát is).

jogi, sőt teológiai műveltségre volt szükségük. Hogy pl. jogilag mennyire felkészültek voltak, azt az országgyűlésekre való előkészületek levéltári nyomai mutatják: a városra (és egyáltalán a városok helyzetére) vonatkozó artikulusok gyűjtése, összefoglalója⁸², és a hosszú gravamen-jegyzékek.⁸³ Ők készítették el a városnak az országgyűlési naplót naplót illetve a jelentést, és folytatták az instuktorokkal a levelezést Pozsonyból.⁸⁴

Kőszegen három jegyzői hagyatékban maradtak fenn könyves adatok. A legrégebb Johannes Sagittarius (? — 1603) 75 könyvét említi, köztük „Stambuch”-ját is. Sagittarius az egyháztörténeti részben jellemezett szétválás korában volt a város német jegyzője. 1637-ből való Martin Reich jegyzéke, amely a német jegyző 36 könyvéről tesz említést. A két összeírásban is föllelhető (1664,1665) legnagyobb kőszegi magánkönyvtár Gombossy Mátyás jegyző tulajdonában volt, és mintegy 348 kötetre tehető állománya.

A legtöbb tulajdonos társadalmi helyzetét a városi jegyzőkönyvek teljes feldolgozása során tudnánk csak megállapítani. Ismerjük azonban néhány kőszegi kézműves könyvtárát, így Lőrincz Piechler puskaportörőjét (1661), amely jellegzetesnek mondható ebben a csoportban. Jellemző ezekben a könyvtárakban a német Biblia, a postillás kötet mellett egy-két kötet énekeskönyv, meditációs-gyűjtemény előfordulása. A magyar gombkötőmester, Ráday Gombkötő Mátyás könyvtára sem tér el ettől lényegesen, ha csak nem abban, hogy könyvei jórészt magyar nyelvűek. A hatvanas évek végén katolizált mesternek 9 könyvét említi a lista.⁸⁵

Tudunk még 1637-ből Hans Richter tímár könyveiről, 1646-ból pedig Miski János lakatgyártó mester inventáriumából ismerünk könyves adatokat, amelyek az 1658-ban felvett második összeírás alapján egészíthető ki.

A könyvlisták alapján úgy vélem, hasonló társadalmi rétegbe kerekednek azoknak a könyvtáraknak a tulajdonosai is, akiknek személyéről közelebbit nem sikerült megállapítani. Természetesen a „nagykönyvtárak”

82 Kőszegen különösen az 1655-ös országgyűlés időszakából maradt fenn nagyobb számú irat (KFI-t Országgyűlési Iratok 1655/1.), közöttük ritka teljességgel részletes követjelentés is.

83 A legjellemzőbb ezek közül a különösen hosszú sérelmi listát tartalmazó 1655. évi (OSZK Kézirattár Fol. Lat. 3722. Acta Dietaliae Posoniensis 1655). Az iratban kiemelten szerepel Kőszeg.

84 KFI-t Országgyűlési Iratok 1655-1660/2.

85 A kőszegi ellenreformációban betöltött szerepét említi CHERNEL i.m. II. 81. és 116.

(60-70 kötet felett) és a „közepes” polgárkönyvtárak (20-30 kötet) minden fontossága mellett is⁸⁶ ez az utóbb tárgyalta csoport van túlsúlyban. Ezek az általában 10 kötet alatt maradó gyűjtemények lehettek az átlagosak, amelyek a könyvek műfaji megoszlásában is többé-kevésbé egységesek, és amelyek eddigi ismereteink szerint legnagyobb számban maradtak fenn.⁸⁷

A könyvtárak anyaga

Az előzőekben utaltam már arra, hogy milyen nehézségekkel kell számolni a könyvlisták tételeinek feloldásánál (olvasási, értelmezési stb. problémák). Kézenfekvőnek tűnne egy olyanféle megoldás, hogy a könyvjegyzékek tételeit azonosítva (szerző, cím esetleg kiadás helye, éve), regisztrált szerzőként leírnánk a könyvtár anyagát. Ez azonban még csak elmunkáltnak számítana, hiszen végeredményben nem szólna a vizsgálat arról, ami lényeges, tudniillik a könyvtárak igazi arculatáról, profiljáról. A következőkben éppen ezért az utóbbira tennék kísérletet, ha vázlatosan is. A vizsgálódásba — úgy tűnik — inkább a nagyobb könyvtárakat érdemes bevonni, mivel a kisebbek tipikus anyagáról már szóltam.

A korszak alapvető jellemzője tükröződik abban, hogy a gyűjtemények anyaga nagyrészt a vallásos irodalom tárgykörébe sorolható, illetve sokszor kifejezetten teológiai szakanyagról van szó.⁸⁸ Ez a korpusz nagyjából három nagyobb csoportba sorolható: a reformáció előtti, a reformációs és az ellenreformációs anyag.

86 Ezt a tipológiát nem csupán a közsegi adatok, de a KtF I-II. adatai is alátámasztják, valamint az egyelőre még kéziratossoproni gyűjtés.

87 A két előző csoporthoz való aránya kb. 10:1.

88 A korszak teológiai vonulatainak, irányzatainak igen nagy az irodalma. Alaptájékoztatóként kitérő a JEDIN-féle, már idézett kézikönyvsorozat, valamint a szintén említett RGG³. Magyar nyelven máig használható a WARGA-féle egyháztörténet ZOVÁNYI által átnézett II. kötete, Sárospatak, 1906. Az adatokhoz, nevekhez a közfőkézen forgó modern lexikonokon kívül a következő kézikönyveket használtam: Allgemeine Gelehrten Lexikon von Ch. G. JÖCHER, Leipzig, 1750-1751. I-IV.; HEDLER, J. H.: Grosses Folstendiges Universal Lexikon Aller Wissenschaften und Künste..., Halle u. Leipzig, 1732—, I-XXX.; BECH, J. Ch.—BURTOFF, A. J.: Historisch- und Geographisches Allgemeines Lexikon, Basel, 1742. I-VI.; BAYLE, M. P.: Dictionnaire Historique et critique..., I-IV., 1740; BRUNET, J-Ch.: Manuel du libraire et l'amateur de livres, Berlin, 1922. Tom. I-V.; Nouvelle Biographie Générale, J. C. F. HOEFER, Paris, 1857-66. I-LXVI.; Allgemeine Deutsche Biographie, Bde. 1-56. 1876-1912.

Valamennyi könyvtárban ott volt a *Biblia* valamelyik kiadása, sokszor több példányban is. Kisebbszámú szerepelnek — valószínűleg még a 16. századi — Vulgata kiadások is, sőt gyakori a híres Erasmus-féle Újszövetség-fordítás is, és legtöbbször már találkozunk a reformáció utáni nemzeti nyelvű fordításokkal. Német nyelven A Luther-féle, magyar nyelven pedig a Vizsolyi Bibliával vagy Szenci Molnár „átigazításával”, későbbi jegyzékeken pedig a Káldi-Bibliával.

A *reformáció előtti anyag* a nagykönyvtárakban gyakoribb, hihetőleg mert régebbi alapítású gyűjteményekről van szó. Itt az egyházatyák műveire kell gondolnunk elsősorban, így Augustinusra, Eusebiusra, Athanasiusra és Basilius Magnusra, de előfordul Aquinói Tamás neve is.

A *reformációs korszak* anyagát a nagyszámú vitairat, disputációs mű jellemzi, a reformáció klasszikusainak munkái mellett. A szinte minden jegyzéken megtalálható Luther mellett igen nagy számban találkozunk Melanchthon kifejezetten teológiai jellegű műveivel is. De föllehetünk Zwingli, Béza, sőt Bullinger művei is. Nem nélkülözik a református és katolikus anyagot a disputációs műfajban sem a gyűjtemények, annak ellenére, hogy az evangélikus szerzők írásai dominálnak a legtöbb könyvtárban.

A *teológusok* közül világosan elkülöníthetők azok, akik a századforduló tájékán született teológus nemzedékhez tartoznak, akik Wittenbergből indultak a 16. század első évtizedeiben. Johann Spangeberger, Andreas Osiander, Johann Brenz, Georg Major, Lucas Lossius, Antonius Corvinus, Johann Bugenhagen és Georgius Nigrinus nevét kell itt megemlíteni. Ők még Luther irányítása alatt kezdték meg működésüket, és a mesterük halála után kibontakozó filippizmus első hulláma ellen állnak majd csatasorba. Az erősödő ortodoxia élharcosai lesznek, mint a postillás kötetéről híres Spangeberger és még inkább a két elméleti szerző: Georg Major és Andreas Osiander.

De jóval nagyobb a *filippisták* vagy a kifejezetten Melanchthon köré csoportosuló teológusok száma. Ebből a körből a jegyzékeken igen gyakran szereplő David Chytraeus majd a kálvinizmushoz eljutó Melanchthon tanítványt, Zacharias Ursinust említeném elsőként. A későbbi filippista nemzedék (17. század második fele) tagjai közül Aegidius Hunnius, a Luther és Melanchthon között közvetíteni próbáló Martin Chemnitz neve érdemel említést a listákon leggyakrabban szereplők közül.

A nagyszámú filippista mű mellett nem tekinthető különlegességnek Pareus heidelbergi irénista tanár műveinek előfordulása sem. Gombossy

(1664) könyvtárában csaknem valamennyi jelentősebb Pareus-mű megtalálható.

Ugyanígy képviselteti magát az *ortodoxia* későbbi nemzedéke is, élükön Matthias Flacius Illyricus-szal. Itt még munkatársának Johann Wigand és a protestáns misztika nagy alakjának Johann Gerhardnak, illetve tanítványának Johann Arndtnak nevét kell megemlíteni.

Természetesen az ortodox-filippista szembenálláson némileg kívüleső teológusokkal is találkozunk, így Lucas Osianderrel, aki mind Flaciusszal, mind Melanchthonnal vitában állott, valamint a 17. század végén különösen népszerű Matthias Høe von Hoenegg-gel, aki inkább a lutheránus-katolikus únió gondolatával foglalkozott. Gyakran szerepel a könyvjegyzékeken a lengyel szociniánusokkal is hadakozó, és Luther első nagyszabású életrajzát is megíró Balthasar Meisner neve is, akit bizonyos fokig már a pietizmus előfutárai közt tart számon a szakirodalom.

Az inventáriumokban kifejezetten *kálvinista teológiával* már kisebb számban találkozunk. A korábban már említett Ursinus neve mellett Petrus Martyr, és az ő példája nyomán áttért Hieronymus Zanchius neve fordul elő.

Viszonylag gyakrabban olvashatjuk még a század eleje táján Gerhard miszticizmusával vitázó Marcus Fridericus Wendelinus nevét, és több listán megtaláljuk a bölcséleti tudományokat híres „Systemata ...” sorozatában rendszerező Bartholomeus Keckermann műveit. Ide kívánczik a nálunk főleg tankönyveiről ismert Johann Alsted neve, és a heidelbergi egyetemet Dordrechtben képviselő Abraham Scultetus, aki többek között tankönyveivel szerepel a listákon.

Meg kell még említeni két viszonylag gyakrabban szereplő angol teológus nevét is, így a 17. század első felében Bellarminoval vitázó Whitakerét, akinek leggyakrabban híres *Doctrina Jesuitica* című munkájával találkozunk, és a magyar puritanizmus számára is forrásul szolgáló William Perkinsét.

Az *ellenreformáció* legnagyobb hatású szerzőit inkább már a 17. század húszas évei után lejegyzett listákon fedezhetjük fel. Nem meglepő, hogy az anyag nagy része jezsuita auktoroktól származik. Általában disputa-irodalomról van szó, de viszonylag nagy a századforduló tájékán felendülő meditációs munkák száma is, azoké a munkáké, amelyeket a korabeli katalógusok „Spiritualia” név alatt közölnek.⁸⁹

89 Vö. BITSKEY — KOVÁCS: A pozsonyi jezsuita kollégium XVII. századi könyvtára és a

A leggyakrabban Roberto Bellarmino neve bukkan föl. Gombossy (1664) könyvtárában pl. műveinek 6 kötetes folio kiadásával találkozunk. A híres pápai cenzornak, Franciscus Toletusnak szintén többször találkozunk inkább filozófiai, mint teológiai jellegű munkáival. Az említett *meditációs-spirituális* irodalom legtöbbször feltűnő képviselője a bajor származású Hieronymus Drexel, de régebbi nemzedékek tagjaival is találkozunk, így pl. a Luther első ellenfelei közé tartozó Johann Eckkel. A disputációteológia nagyjai közül még meg kell említenünk Bellarmino mellett Martinus Becanus nevét, aki II. Ferdinánd jezsuita gyóntatójaként vált ismertté.

Mindhárom felekezet szerzőitől — elsősorban a már felsoroltaktól — igen jelentős *kommentár-irodalom* is található, ugyanígy figyelemre méltó a különböző katekizmusok, confessiók száma is. Mivel sok lelkész-könyvtár fordul elő az anyagban, nem meglepő a *liturgikus irodalom* nagy száma sem. Viszont érdekes felfigyelni a viszonylag nagy számú, és többnyire már a 16. század vége utáni katolikus miscskönyvre, postillás-kötetre.

Itt kell jelezni a Tridentinumra vonatkozó igen bőséges irodalmat, amelyben egyaránt találunk protestáns és katolikus műveket is.

A teológiai érdeklődésen túl legjellemzőbb főleg a világi foglalkozásúak által hátrahagyott jegyzékeken, a *jogi-történeti* munkák. A Justinianus-féle törvénykódex, a különböző Corpus Juris kiadások mellett többször találkozunk a németalföldi politológiai-államelméleti irodalom legjellegesebb képviselőivel: Hogo Grotius-szal, Lipsius-szal. Jellemzőek a különböző országok államrendszerét tárgyaló munkák; talán a németalföldi be rendezkedésről szóló irodalom a leggyakoribb.

A kifejezetten *történeti irodalom* tárgykörében első helyen az ókori történetírókat kell említeni, amelyek már csak az iskolai tanításban elfoglalt helyük miatt is viszonylag nagy számban tűnnek fel a listákon. A humanizmus korának történetírói közül mindenekelőtt a híres strasbourgi historikust, Johann Sleidant kell megemlíteni, és a műveivel az iskolai

Pázmány-hagyaték = MKSz, 1975. 29. és skk., valamint Himmelreich György pannonhalmi főapát katalógusa (Pannonhalmi Főapátsági Könyvtár, Kézirattár B. K. A. 2). Itt kell megemlíteni, hogy Kőszegen működött a magyarországi protestáns misztika egyik jelentős alakja, Klesch Dániel (SZINNYEI i.m. VI. 533-540 h. 51(!) művéről tud), akitől a szakirodalom így ír: „Ő a fékevesztett barokk fantázia táplálta misztikus rajongás áldozata...” (PUKÁNSZKY Béla: A magyarországi német irodalom története, Bp., 1926. 239. Klesch kőszegi működéséről a Vitnyédi-levelezés tartalmazza a legfontosabb adatokat (lásd 67. jegyzet).

használatban rivalizáló, a jegyzékeken igen gyakori Carion (-Melanchthon) krónikát emelhetjük még ki. Néhány példányban feltűnik az említeteknél korábbi, szép fametszeteiről, térképeiről híres Aeneas Sylvius-féle világtörténet, és a korban különösen divatos királyéletrajzok, királytűkrök közül jó néhány. A lejegyzők sajnos szerző és pontos cím nélkül írták le az egyes országok történetét tárgyaló műveket; az mindenesetre látszik, hogy legelterjedtebbek a Franciaország, Törökország, Lengyelország és Németország történetéről szóló munkák lehettek.

A *humanista eredetű irodalomból* a nagyobb számban előforduló kommentált szövegkiadásokat kell még kiemelnünk. Itt elsősorban Erasmus, Oecolaompadius és az ifjabb Aldus Manutius nevét érdemes említeni. Viszonylag gyakran szerepel még a jegyzékeken a filológus Laurentius Valla, a párizsi Ravisius és az utrechti Gilbertus Longolius. Szintén kommentált kiadások, fordítások szerzőjeként említhetjük Camerarius és Conradus Dasypodius strasbourgi tanár nevét, és nem utolsó sorban a neves erfurti (majd jénai) filológust, Matthias Dressert, akinek főleg görög nyelvű műveivel találkozunk a listákon.

Természettudományos munkák már viszonylag kisebb számmal lelhetők fel az anyagban, és ha a praktikus célból tartott orvosi könyveket, herbariumokat nem vesszük, akkor inkább csak iskolai tankönyvekről beszélhetünk.

Egyébként is jellemző, hogy — és minél kisebb a könyvtár, annál iga- zabb — a gyűjtemények anyagának tekintélyes részét egykori *tankönyvek, iskolai segédletek* teszik ki. Erre utalnak a fent említettek kívül a különböző kronológiák, thesaurusok, a frázis- és idézetgyűjtemények, az igen gyakori poétikák, retorikák, de ide számíthatjuk a különböző kiadású, ám elsősorban Melanchthon szerzőségű *Loci Theologici*-kat. Kézikönyvek, de nyilván az iskolai tanítás emlékei a korabeli lexikonok, leggyakrabban Sturm háromnyelvű lexikona, és a híres Ramus-féle, valamint Wendelinus-féle grammatikák, és az igen jelentős szótáriródalom a nagy Calepinustól Szenci Molnárig.⁹⁰

Igen nehéz, szinte lehetetlen megállapítani a könyvgyűjteményekben előforduló *hungarika* anyag pontos számát, hiszen rendkívül sok külföldi

90 Martin Reich (1637) könyvjegyzékén érdekes módon néhány olasz szótár, illetve grammatika is feltűnik, ami valószínűleg itáliai iskolajáráásra utal (vö. KOVÁCS József László: i.m. 131. skk.).

mű magyar fordításban, átdolgozásban is létezett, s nem tudni, hogy a lejegyzők előtt az eredeti vagy a hazai kiadás feküdt-e.⁹¹

A német tulajdonosok jegyzékén alig-alig fordul elő magyar adat, de viszonylag kevés (mindenhol általában 10 % alatt) a hungarika a magyar gyűjtők könyvtárában is. A nagyobb könyvjegyzékek közül itt is Gombossy könyvtára emelkedik ki 37 kétségtelenül magyar vonatkozású címével. A legértékesebb ebből a szempontból Marton Ferenc könyvjegyzéke (1652), melynek 28 tételből 14-hez írta oda a lejegyző, hogy magyar. Ez is figyelmeztet, hogy jelentősebb magyar anyagot, az asszony-könyvtárakon kívül, elsősorban a kisebb kézműves, iparos kereskedő könyvtárakban kell keresnünk, akiknek iskolai végzettsége nem tette lehetővé, szakmája pedig nem tette szükségessé idegen nyelvű vallásos vagy világi irodalom tanulmányozását. Ezt igazolja az is, hogy a tisztán „német” könyvtárak a polgárság hasonló rétegeinél bukkannak fel.

A hazai teológiai irodalomban a külföldiekhez hasonló arányok figyelhetők meg, de itt is az evangélikus anyag a legjelentősebb. Sok helyütt megtalálhatók a helyi hitvitákban keletkezett művek, Sármelléki Nagy Benedek és Zvonarics Imre Pázmánnyal vitatkozó műve (RMNy 1091), Lethenyi István Imádságos könyve (RMNy 1425), Samarjai ellen írott munkája (RMNy 1560), a kiterjedt Zvonarics prédikátorcsalád tagjainak munkái: az a már említetten kívül Zvonarics Mihály postillái (RMNy 1380, 1404), Zvonarics Imre sok kiadást megért Hafenreffer-fordítása (RMNy 1072, 1021, 1061, stb.) Gyakori Bornemisza nevezetes folio-postillája (RMNy 541), Tolnai István Wittembergai vigasztalása (RMNy 1534) és Magyar István híres munkája (RMNy 980).

Említettem már David Pareus műveinek előfordulását, így nem meglepő magyar tanítványainak szereplése sem. Itt elsősorban Samarjai János Magyar Harmóniájára (RMNy 1419) és Alvinci Péter műveire (elsősor-

91 Hogy ez milyen mennyiségű anyagot érinthet, annak illusztrálására érdemes megemlíteni a jegyzékeken szereplő nevek közül azokat, amelyeknek előfordulása hungarika műveket is jelenthet. Így hazai vonatkozásuk lehetnek esetleg a következők: Sturm (RMNy 802, 488, 754.); Ursinus (RMNy 304.); Alstedius (RMNy 1578, 1461, 1607, 1608. stb.); Gualterus (RMNy 873, 236.); Scultetus (RMNy 1144.); Hutterus (RMNy 1074, 1027a, 1324, 1560.); Chemnitius (RMNy 581, 603.); Hafenreffer (RMNy 1061, 1072, 1092.); Brentius (RMNy 112, 84, 812.); Osiander, A. (RMNy 902.); Hunnius (RMNy 770, 823, 888, 1074.); Meisner (RMNy 1184.); Major (RMNy 422, 189, 272.); Gerhard (RMNy 1207.); Spangeberger (RMNy 94, 102, 447, 550.); Hoe (RMNy 1207.); Bugenhagius (RMNy 190.); Musculus (RMNy 976, 1295.); Baldvinus (RMNy 1376.). Természetesen a lista csak a legnevesebb, és leggyakrabban előforduló szerzőket tartalmazza.

ban RMNy 1566, 1583, 1536) lehet hivatkozni, valamint az említett kryptokálvinista püspök néhány munkájára (különösen: RMNy 554, 516)

A *református irodalomból* kiemelkedik gyakoriságával Keresztúri Pál, főleg két műve: a Fölserdült keresztény (RMK I. 422) és a Lelki Legeltetés (RMK I. 780, 827). Szintén többször előforduló szerző Kanizsai Pálfi János (aki egyébként iskoláit Kőszegen végezte), itt általában Arany temjéző című munkájával találkozunk (RMK I. 625). Egy helyütt feltűnik a listán Szenci Molnár nevezetes filozófiai „discursus”-a, a De Summo Bono (RMNy 1483). Még evangélikus körökben is népszerű lehetett Medgyesi Pál munkássága (így pl. RMNy 1525), erre utal legalábbis többszöri előfordulása a listákon.

A *katolikus (-jezsuita) irodalomból* Pázmány nevét kell először kiemelni, akinek csaknem minden jelentősebb munkája szerepel a listákon (így elsősorban: RMNy 905, 1060, 1297, 1376). A legtöbb nagyobb gyűjteményben meg volt a Kalauz valamelyik kiadása (RMNy 1059, 1293, stb.), és természetesen gyakran találkozunk az említett „helyi” vonatkozású (és Csepregen nyomtatott) művek visszahangjával, vagy éppen motiválójával, így többek között a Csepregi mesterséggel (RMNy 1061) és a Csepregi szégyenvallással.

Mint említettem, a legjellemzőbb műfaj ezekben a könyvtárakban a *postilla*, így természetesnek mondható Pázmány híres prédikációs kötetének gyakori előfordulása (RMK I. 663, stb.), és ugyancsak sűrűn szerepel a jegyzékeken a másik híres katolikus postillás-kötet, Káldié (RMK I. 601, 602), amely — mint másutt is — egybekötve fordul elő.

A *hazai történeti-jogi* munkák közül legtöbbször Bonfinivel (RMK III. 507, 706, 1027) és Istvánffy Miklós művével (RMK III. 1350) találkozunk. A soproni Lackner Kristóf nevét (RMK III. 221) is gyakrabban olvashatjuk mint más könyvjegyzékeken. Révay Péter koronaőr hasonnemű munkája (RMK III. 1118, 1795) szintén megtalálható több jegyzéken is. Természetesnek vehetjük azt, hogy ebben a tárgykörben — főleg a jegyzőkönyvtárakban — Werbőczy Tripatitumát egy jegyzéken akár több példányban is fellelhetjük. Ugyanígy a korban szinte évente megjelenő „Articuli Regni...” törvénygyűjtemény köteteit is.

Talán furcsának tűnik, hogy a könyvtárak anyagát ismertetve nemigen esett szó kifejezetten *szépirodalomi művekről*. A jegyzékeken gyakran megtalálható antik klasszikusok munkái sem problémamentesek (Ovidius, Horatius, Homeros, Vergilius és mások műveire gondolva), hiszen

— mint jeleztem — ezek többnyire az iskolai latin grammatika és retorika tanulás emlékei.

Már Horváth János utalt arra⁹², hogy a kor irodalmi önismeretében a szépirodalom, főként a magyar szépirodalom igen csak háttérbe szorult. A prédikátorok kirohanásai virágénekek, de a Balassi-féle műköltészet ellen is, közismert.⁹³ Itt kell megemlíteni, hogy a kor tudatában a magyar nyelvű ismerethordozó könyv, legyen az akár teológiai munka is, szintén alacsonyabb rangúnak számított a latinhoz képest. Pedig ismertes, hogy a könyvkereskedői raktárak bőven tartalmaztak szórakoztató olvasmányokat, elsősorban széphistóriákat⁹⁴, de verses színházi darabokat is.⁹⁵ Azonban azok a polgárok, akik ezt a könyvtípust vásárolták, kedvelték nemigen lehettek tudatos könyvtárépítők.⁹⁶ Kőszegen is jellemző, hogy a szórakoztató olvasmány igen ritka a könyvjegyzékeken, a szakértelmiség könyvtáraiban pedig szinte elő sem fordul. Az 1653-ból fennmaradt „Zacharias aliter Kurafixl” név alatt összeírt könyvjegyzék (talán könyvkereskedőé ?) figyelmeztet azonban, hogy Kőszegen is forgalomba lehetett a könnyebb súlyú irodalom. A lejegyző „planétás könyveket”, kalendáriumokat írt össze itt szép számmal. De Gombossy Mátyás könyvjegyzékén is felbukkan egy árulkodó nyom, a „Ludus Dianae” tétel. Vagy lehetne még említeni Imresics Mihály könyvtárát 1664-ből, amelynek jegyzékén az „Argirus historiaja” és a „több historiaik” tételeket olvashatjuk. Jellemző, hogy Imresics könyvtárában (és ez mindjárt jelzi is helyét a különböző értelmiségi, iparos stb. rétegek között !) többségében magyar a lejegyzett könyvek nyelve.

Arra a kérdésre kell még választ kapnunk, hogy ezek a könyves adatok mennyire simulnak be a kor eddig ismert képében, vagy hordoznak valamiféle egyedi, az általánostól elütő jellegzetességet. Annak a teljes tu-

92 Többek között HORVÁTH János: A magyar irodalom fejlődéstörténete, Bp., 1976. 142. skk., ahol 25 fontosabb könyvjegyzék alapján általánosít.

93 Idézi HORVÁTH János i.m. 142-143.

94 Pl. Gallén János kassai könyvkereskedő inventáriumában találkozunk ezekkel (1583) = MKSz, 1887. 136-138.

95 V.ö. HORVÁTH János i.m. 147.

96 Jellemző, hogy éppen ezeknek a műveknek a megjelenési helyével és idejével nem vagyunk tisztában, hiszen a példányokat a szó szoros értelmében szétolvasták, illetve nem tartották megőrzésre érdemesnek. Azt a feltevést is meg kell kockáztatnunk, hogy a jegyzékek végén összeírt „különb-különb”, „más aprólk könyvek” rejthetik a hiányolt anyagot. Magából a leírás ilyenféle módjából is látható, mennyire tarthatták ezeket.

datában, hogy ez a kérdés csak az országos felmérés, a teljes fennmaradt anyag kataszterének elkészítése után válaszolható meg majd tudományos igényvel, mégis érdemes talán ez irányban is vizsgáldni. Az összehasonlítás törzsanyagául a Sopronból összegyűjtött könyves anyag⁹⁷, és a távolabbi Beszterce könyvgyűjteményei kínálkoznak.⁹⁸

Az első, ami Sopron és Beszterce esetében is szembeűnő, hogy sokkal több a német könyv, illetve hungarica csak elvétve akad. Ez Sopron névanyagát, történetét⁹⁹ ismervé természetesen látszik, de annál inkább tartható érdekesnek a kőszegi ellenpélda, hiszen még a történeti köztudatban is Sopronhoz hasonló „németes” városként él. Sopron könyvanyagában ezenkívül sokkal dominánsabbnak tűnik az evangélikus szellemű irodalom, és emellett inkább csak az ellenreformáció legnevesebb műveit találjuk¹⁰⁰, de filippista teológiával ritkán, Kálvin illetve református szerzők műveivel is csak elvétve találkozunk.¹⁰¹ Érdekes hasonlóság viszont (akár Besztercével szembeállítva is), hogy a németalföldi államelméleti-jogi és egyáltalán az egyes államrendszereket leíró munkák Sopronban is a kőszegihez hasonló arányban fordulnak elő.¹⁰²

Sopronban nagyobb anyag maradt hátra, mint Kőszegen, ami talán az ügyvitel más módjával magyarázható (Theilungsbücher-rendszer).

97 A soproni levéltárakban összegyűjtött, KEVEHÁZI Katalin és ÖTVÖS Péter által sajtó alá rendezendő anyagot használtam, szívességből.

98 Az összehasonlításhoz a MONOK István szívességből, az általa az OL-ben meglévő mikrofilm anyagból kigyűjtött adatokat nézhettem át.

99 Vö. HÁZI Jenő: Soproni polgárcsaládok I-II., Bp., 1983.

100 Ezek alól csupán a legnagyobb soproni gyűjtemények kivételek valamennyire, de ezek nem sorolhatók az átlagba. Vitnyédi István 552 tételes jegyzékén (OL E 211 Lybus III.series 29.t) találkozunk néhány művel Chytreustól, Chemnitustól és persze Melanchthontól (1671). Ugyanez mondható el Georg Poch hatalmas gyűjteményéről is (1665). = MKSz, 1977. 112-121.

101 Pl. Vitnyédinél találkozunk Hyeronimus Drexel, Bellarmino vagy Franciscus Coster jezsuiták műveivel (hogy csak a nevezetesebbeket említsem), de kálvinista szerzőkkel sohasem. Ezt tapasztaljuk Gotthard Radl (1653) 265 tételes könyvjegyzékét áttekintve is, amelyen szintén inkább a jezsuita irodalom a jelentősebb, az ortodox evangélikus művek mellett (Sopron Lt Protocollum 1015/a-22. pag. 494-511.) Kálvin mű csak a Reidl-család 12 tételes jegyzékén fordul elő (1662) = Sopron Lt Protocollum, 1015/a-32. pag. 318-319.)

102 Gotthard Radl könyvjegyzékén (i.h.) pl. 8 ilyen típusú tétel egymás után szerepel. Vitnyédi könyvtárának (i.h.) pedig nagyrészt éppen ez az anyag tette ki. De a kisebb gyűjtemények is tartalmazzak Grotius, Guevara, Lipsius stb. műveket, így pl. Georg Preisegger 63 tételes könyvjegyzékén is rendre feltűnnek ezek a munkák (Sopron Lt Protocollum, 1015/a-37b. pag. 753-756.)

Olyan speciális szakkönyvtáraknak, amelyek nagyhírű jogászoké, orvosoké netalántán országos nevű politikusoké és irodalomtörténetileg is számottevő személyiségeké voltak, Kőszegen nyomát sem találjuk. Az átlag könyvtárak mérete hasonló (20-40 kötet), a könyvtárak anyagából pedig az derül ki, hogy Sopronban némiképpen erősebb hatással lehetett az ellenreformáció, és ez a hatás korábbiak is mondható. Bár ezt a distanciát csak könyves adatok elemzése sugallja így, mert a szakirodalomban nem találunk számottevő különbséget!¹⁰³ Úgy tűnik, Sopron német elemmel telítettebb szellemi életében kevésbé találunk nyomokat, amelyek a kőszegi könyves kultúra vizsgálata során leírt nyitottságra utalnának.

Beszterce könyvanyagát áttekintve a sopronihoz hasonlóan látszik a helyzet. Hungarikával itt is alig találkozunk, még latinnal is kevesebbel a német könyv javára. A leírások, inventáriumok mind német nyelvűek. Az ügyvitel itt is a sopronihoz hasonló, így még a kisebb (5-10 kötetes) „könyvtárak” jegyzéke is fennmaradt. Viszont nagyobb, esetleg több száz kötetes könyvtárakkal nem találkozunk.

Igen erősen dominál a lutheránus teológia¹⁰⁴, viszont Kőszeghez hasonlóan felbukkannak itt-ott Kálvin kötetek is, illetve református teológusok művei.¹⁰⁵ Bár meg kell jegyezni, hogy korán sem olyan mértékben, mint Kőszegen. Ami viszont csaknem teljesen hiányzik, az a katolikus teológia, az ellenreformáció vitairat tömege. Egyébként is megállapíthatjuk, hogy a beszercei polgárkönyvtárak nemcsak méreteikben, de tematikájukban is szerényebbek a nyugat-magyarországi gyűjteményeknél.

Talán e rövid összehasonlításból is világossá vált, milyen hangsúlybeli eltéréseket vehetünk észre a 17. századi kőszegi könyvkultúrát, olvasmányműveltséget vizsgálva, és érthetőbbé válik az egyháztörténeti kontextus vázlatos áttekintésének szerepe is.

A kérdés most már az, milyen mértékben tarthatjuk természetesnek az „idegen” felekezet szerzőinek jelenlétét a könyvgyűjteményekben. Azt már láttuk, hogy az ellenreformáció által produkált könyvanyag a 17. szá-

103 Természetesen itt csupán igen finoman jelentkező különbségekről van szó, és lehet ez jele a gyorsabban reagáló soproni könyvpiac működésének is.

104 Pl. Martin Böhm jegyző 1649-es 31 tételes könyvjegyzéke (OL Beszterce város levéltára, Mikrofilmtár 210. doboz, Fol. 264a-b), vagy Guthart Leylasser 1635-ös 44 tételes könyvlistája (u.o. 210. doboz, Fol. 53b-54a) szinte csak evangélikus ortodox teológiát tartalmaz.

105 Erre példa Peter Binder 1637-es 33 tételes könyvjegyzéke (u.o. 210. doboz, 207a-b), illetve Stephan Wintzel 1653-as 30 tételes listája (u.o. 210. doboz, Fol. 332b).

zad első évtizedeitől mindenhol feltűnik.¹⁰⁶ Nem tarthatjuk egyedinek a református teológia sorozatos felbukkanását a kőszegi könyvjegyzékeken.

De ha számba vesszük ez utóbbi anyag nagyságát, láthatjuk, a sopronitól és a beszerceitől jelentősen eltérő arányokról van szó. Ha pedig ehhez a tényhez hozzászámítjuk az evangélikus teológiai anyag vizsgálatának eredményeit, tudniillik a filippista szerzők nagy számát, valamint az unionista vagy legalábbis „türelmi” teológia viszonylag jelentős előfordulását, akkor nagy vonalakban érzékeltetni lehet azt a karakterbeli különbséget, amellyel a kőszegi könyvkultúra bír.

A kőszegi polgárkönyvtárak kevésbé homogén, mondjuk ki: kevésbé ortodox anyagát legkézenfekvőbbben a város és környékének egyháztörténeti helyzetével magyarázhatjuk. Azonban hangsúlyozni kell, hogy semmilyen adatunk nincs arról, hogy Kőszeg valaha is a filippizmus vagy az unionizmus hazai fellegrája lett volna.¹⁰⁷

Arról van szó csupán, hogy *az itt együtt élő német és magyar elem közös kultúrába szerveződése, a kryptokálvinizmussal folytatott hosszú kapcsolat, az itt győzedelmeskedő lutheranizmus sajátos helyzete, sőt ezzel egyidejű politikai térnyerése — ha rövid időre is — olyan sajátos szellemi közeget teremtett, amelyet legteljesebben talán a „nyitott” és „polifon” szavakkal jellemezhetünk.* Hogy miért nem hatott ez megtermékenyítően az itt élő egyházi és világi értelmiségre? Miért nem kapcsolódott be Kőszeg nagyobb erővel a vallási-irodalmi vitákba? — Ezeknek a kérdéseknek a megválaszolására már nem elégséges a könyvjegyzékek vizsgálata.

106 Így van ez a református könyvgyűjteményekben is, legyenek bár azok akár lelkész-könyvtárak, mint Démétei Andrásé. = MKSz, 1907. 381-383.

107 Az a közvetítő szerep, amelyre pl. Gombossy Mátyás vállalkozik Vitnyédi oldalán a martyánci templom visszaadása ügyében az evangélikusok és reformátusok közötti vitában, inkább tartozik a politikai, mint sem a vallási egyeztető kísérletek közé, bár kétségtelen, hogy erre bizonyos szellemi nyitottság megléte nélkül aligha kerülhetett volna sor. (vö. THURY Etele i.m. 316. skk.) Szinte szimbolikus jelentésű, ahogy mindmáig tanúskodik erről a léggörőről egy, evangélikus templomhomlokaton is ritkán látható ábrázolás, Melanchthon portréja a templom főkapuja felett.

1. The first step in the process of creating a new product is to identify a market need. This involves conducting market research to understand the preferences and behaviors of potential customers. Once a need is identified, the next step is to develop a concept that addresses this need. This concept should be unique and offer a clear value proposition to the target market.

2. After developing a concept, the next step is to create a detailed business plan. This plan should outline the financial aspects of the product, including the costs of production, distribution, and marketing. It should also include a sales strategy and a timeline for when the product will be launched. A thorough business plan is essential for securing funding and guiding the development process.

3. The third step is to develop a prototype of the product. This allows the creator to test the concept and gather feedback from potential users. The prototype should be functional and represent the final product as closely as possible. This step is crucial for identifying any design flaws or usability issues before full-scale production.

4. Once a prototype is developed, the next step is to conduct a pilot launch. This involves producing a small quantity of the product and selling it to a limited group of customers. This allows the creator to test the market response and make any necessary adjustments to the product or marketing strategy. A successful pilot launch is a strong indicator of the product's potential for widespread adoption.

5. The final step in the process is to launch the product on a larger scale. This involves producing a significant quantity of the product and distributing it through various channels. The creator should continue to monitor the market response and be prepared to make adjustments as needed. A successful product launch is the result of careful planning, execution, and a willingness to adapt to market conditions.

Mutatók

A mutató a tanulmányban előforduló személy és földrajzi neveket veszi fel, kivéve az egyes munkák bibliográfiai leírásában említett kiadási helyet. A történeti névalakok általában a humanista formában szerepelnek, kivéve ha az eredeti vagy más névforma jobban meggyökeresedett.

- Ábel Jenő 26
Alstedius, Johannes Henricus 33, 36
Altdorf 26
Alvinczi Péter 21, 24, 36
Ambrózy István 26
Arndt (Arnt), Johannes 33
Aquinói Tamás Id. Thomas Aquinas
Aristoteles 25
Athanasius, ep. Alexandriae 26, 32
Augustinus, Aurelius 32
- Balassi Bálint 38
Balduinus, Fridericus 36
Ballagi Géza 9
Barcza Leander 16
Bariska István 8
Basilius Magnus 32
Batthyány-család 15
Batthyány Ádám 15
Bayle, M. P. 31
Becanus (Van der Beeck), Martinus 34
Bech, J. Ch. 31
Bécs (Wien) 10, 13
Bellařmino, Roberto 23, 25, 33, 34, 39
Benczédi László 9
Bereg vm. 25
- Berenger, Jean 9, 10, 29
Beszterce (Bistrita) 8, 39, 40
Besztercebánya (Banská Bistrica) 28
Beythe István 16, 17-18, 21
Beza, Theodorus 32
Bidembachius, Felix 24
Binder, Peter 40
Bitskey István 33
Bocskay István 9
Bonfini, Antonio 26, 37
Bornemisza Péter 18, 24, 36
Böhm, Martin 40
Brentius (Brenz), Johannes 32, 36
Brunet, J.-Ch. 31
Bugenhagius, Johannes 32, 36
Bük 28
Bullingerus, Henricus 32
Burtoff, A. J. 31
- Calepinus, Ambrosius 35
Calvinus, Johannes 39, 40
Camerarius, Joachim 35
Carion, Johannes 35
Chemnicus (Kemnitz), Martinus 32, 36, 39
Chernel Kálmán 12, 13, 22, 23, 30
Chytraeus, David 32, 39
Cornelius, Henricus 27

Corvinus, Antonius 32
Costerus, Franciscus 39
Czeby Judit 25

Csáktornya (Cakovec) 13
Csepreg 16, 17-19, 21, 22, 37
Cszimadia Andor 13
Csuka Márton 24, 25, 26, 28

Dasypodius, Conradus 35
Degré Alajos 29
Démétei András 41
Demkó Kálmán 25
Dévai Bíró Mátyás 15, 16
Dickmann, Fritz 21
Dortrecht 26, 33
Dresserus (Desser), Matthias 35
Drexelius, Hieronymus 34, 39

Ecchius (Eck), Johannes 34
Eckhardus, Henricus 26
Ember Győző 29
Ensel János 26, 28
Eperjes (Presov) 27
Erasmus, Roterodamus 32, 35
Erdély (Transylvania, Ardeal)
10, 25
Erfurt 35
Eusebius, Pamphilius 32

Fabó András 17, 27
Farkas Sándor 18, 22
Felvidék (Hungaria Superior)
14, 25
Ferdinánd, II. magyar király 16,
34
Flaccius Illyricus, Matthias 33
Frigyes, IV. német-római császár 12

Frigyes, IV. pfalzi választófejedelem 21
Fülöp, I. hesseni választófejedelem 21

Gallén János 38
Geleji Katona István 25
Gerhardus, Johannes 24, 33, 36
Godi Imre 26, 27, 28
Gombossy Dániel 25
Gombossy Mátyás 23, 24, 25, 26,
27, 28, 29, 30, 32, 34, 36, 38,
40
Graz 13
Grotius, Hugo 34, 39
Gualterus, Rudolphus 36
Guevara, Antonius de 39
Gulyás Pál 23, 27, 28

Hafenrefferus, Matthias 36
Házi Jenő 39
Hedler, J. H. 31
Heidelberg 20, 32, 33
Heltai Gáspár 19
Heltai János 21
Herner János 7
Himmelreich György 34
Hoe (von Hoeneegg), Matthias
33, 36
Hoeffler, J. C. F. 31
Hóman Bálint 9
Homeros 37
Horatius Flaccus, Quintus 24, 37
Horváth Ferenc 12, 13, 22
Horváth (Stansith) Gergely 17
Horváth János 38
Hunnius, Aegidius 32, 36
Hunyadi Mátyás ld. Mátyás

- Huszár Gál 19
Hutterus, Leonardus 26, 36
- Illéssy János 12, 27
Imresics Mihály 38
Istvánffy Miklós 25, 37
Iványi Béla 7, 27
- Jambrits Lajos 12
Jászai Pál 29
Jedin, Hubert 31
Jena 26, 35
Jöcher, Ch. G. 31
Justinianus császár 34
- Káldi György 25, 32, 37
Kálmánczei Balázs 28
Kálvin ld. Calvinus
Kanizsai Pálfi János 26, 37
Karner Károly 29
Károly Róbert magyar király 12
Károlyi Gáspár 23
Kassa (Kosice) 25, 27, 29
Kathona Géza 16, 19, 21
Katona Imre 15
Keckermann (Ceccer Manus),
Bartholomaeus 33
Kempis, Thomas ld. Thomas a
Kempis
Kérészy Zoltán 20, 29
Keresztúr 19
Keresztúri Pál 37
Keserű Bálint 7, 26
Keveházi Katalin 8, 39
Kincses Pál 18
Klesch, Daniel 27, 28, 34
Kokas Károly 26
Kolozsvár (Cluj Napoca) 25
- Kolozsvári Sándor 13
Kovács József László 27, 33, 35
Kőszeg 40
Kraynai Máttyás 25
Kurafixl (Zacharias ?) 38
- Lackner Kristóf 37
Lajos, II. magyar király 15
Laskai János 9
Lethenyei István 24, 26, 28, 36
Leylasser, Guthart 40
Linz 10, 11
Lipsius, Justus 9, 34, 39
Longolius, Gilbertus 35
Lossius, Lucas 32
Luther, Martin 16, 18, 20, 32, 33,
34
- Magyari István 24
Maior, Georgius 32, 36
Manutius, Aldus (juv) 35
Marburg 20, 21
Marton Ferenc 24, 36
Martyr, Petrus 33
Martyánc 41
Máttyás, I. Hunyadi magyar ki-
rály 12
Medgyesi Pál 37
Meisner, Balthasar 33, 36
Melanchthon, Philipp 15, 16, 17,
20, 21, 32, 33, 35, 39, 41
Miksa, I. Habsburg magyar ki-
rály 12
Mikulik József 14, 29
Miski János 30
Monok István 7, 8, 39
Musculus, Andreas 36
Nádasdy-család 11

Nádasdy Ferenc 17, 18
Nádasdy Tamás 12, 15, 17, 18
Németújvári-család 12
Neusner, W. H. 22
Nigrinus, Georgius 32

Obál, Béla 9, 10, 11, 22
Oecolampadius, Johannes 35
Osiander, Andreas 32, 36
Osiander, Lucas 33
Óvári Kelemen 13
Ovidius Naso, Publius 37
Ötvös Péter 39

Pálffy Ilona 29
Pannonhalma 23
Pápa 13, 26
Pareus (Paraeus), David 20, 23,
32, 33, 36
Patay Pál 20
Pázmány Péter 25, 36, 37
Payr Sándor 11, 12, 15, 16, 17,
18, 20, 22, 26
Perennei Bálint 27
Perkins, William 33
Péter Katalin 9
Petróczy István 26
Piccolomini, Aeneas Sylvius 37
Piechler Lőrinc 30
Poch, Georg 39
Pozsony (Bratislava) 13, 25, 30
Preisegger, Georg 39
Pukánszky Béla 34

Ráday Gombkötő Mátyás 25, 30
Radl, Gotthard 39
Rákóczi-család 10

Rákóczi György, I. 11
Ramus, Petrus 35
Ravisius (Textor), Johannes 35
Reczés János 18
Reich, Martin 29, 30, 35
Reidl-család 39
Reusner, Nicolaus 24
Révay Péter 23, 37
Révész Imre 25
Révész Kálmán 21
Richter, Hans 30

Sagittarius, Johannes 24, 30
Salzburg 13
Samarja (Somorin) 19
Samarjai János 20, 21, 24, 36
Sándor Gergely 26
Sármelléki Nagy Benedek 27, 36
Sárvár 13
Scultetus, Abraham 33, 36
Scultetus, Severinus 17, 18
Sleidanus, Johannes 34
Sopron 8, 12, 13, 14, 15, 16, 23,
24, 27, 29, 37, 39, 40
Sopron vm. 15, 17
Spangenbergius (Spangenberg), Johannes 24, 32, 36
Speyer 21
Sümeg 13
Stripsky Hiador 27
Sturmianus (Sturm), Johannes 35,
36
Sylvester János 15

Szalai Ilona 26
Széchy Tamás 13
Szegedi Máté 16

Szekfű Gyula 9, 11, 22
Szenci Molnár Albert 32, 35, 37
Szentgyörgyi Gábor 17
Szinyei József 26, 34
Szombathely 13

Telegdi Miklós 24
Thomas Aquinas 32
Thomas a Kempis 25
Thúry Etele 16, 17, 18, 41
Timon Ákos 11
Toletus, Franciscus 34
Tolnai István 36

Ursinus, Zacharias 32, 33, 36

Valla, Laurentius (Lorenzo) 35
Varasd 13
Varjas Béla 21
Vas vm. 16
Vasvár 10
Vergilius Maro, Publius 37
Vitnyédi István 26, 27, 34, 39, 41
Vörös Károly 12, 28

Warga Lajos 31
Wendelinus, Marcus Fridericus
33, 35
Werbőczy István 37
Wesselényi Ferenc 10
Wick Béla 25
Wienerneustadt 13
Wigandus, Johannes 24, 33
Wintzel, Stephan 40
Wittakerus (Whitaker), Guilel-
mus 33
Wittenberg 26, 32, 36

Zákány 13

Zala vm. 16

Zanchius, Hieronymus 33
Zimmerman Rezső 14
Zoványi Jenő 15, 31
Zvonarics-család 38-39
Zvonarics Imre 36, 39
Zvonarics Mihály 26, 36
Zwingli, Ulrich 32
Zsámboki János 26
Zsilinszky Mihály 9, 29

Zusammenfassung

KOKAS, Károly: Buch- und Bibliothekswesen in Kőszeg (Güns) in dem 16. und 17. Jahrhundert. Szeged, 1991, Scriptum /Hefte zur Bibliotheksgeschichte III./

Die vorliegende Abhandlung hat die Absicht, die bald erreichbaren Bücherverzeichnisse von Kőszeg (Güns) zu interpretieren. Die Zielsetzung des Autors betrifft also die weitere Aufarbeitung der buchgeschichtlichen Angaben. Diesmal müssen wir auf die ausführliche Interpretation verzichten, der kumulative Index gibt uns später die Gelegenheit, durch vergleichende Analyse wesentliche Feststellungen zu gewinnen.

Das Quellenmaterial kann für relativ homogen gehalten werden. An der ersten Stelle werden die Nachlassinventare aufgearbeitet, es folgen die Vermögensaufnahmen und die Testamente. Als Quellen von Bücherverzeichnissen können noch die Waisen- und Tutorrechnungen erwähnt werden. Obwohl die Analyse der Bücherverzeichnisse prinzipiell beschränkt ist, kann das vorliegende Material trotzdem für eine Typologie des Lesestoffes in dem 16. und 17. Jahrhundert geeignet sein.

In dem Vorwort zu der Quellenveröffentlichung wird die historische und konfessionelle Lage der Stadt Kőszeg (Güns) genau dargestellt. Die Stadt ist in dem 14. Jahrhundert eine freie Stadt geworden, gehörte später dem Kaiser, dann dem ungarischen König an. Seit 1647 ist sie endgültig eine ungarische Freistadt geworden. Die Administration wurde von dieser Zeit an in ungarischer Sprache geführt. Die deutsche kulturelle Tradition blieb aber noch lange lebendig. Die konfessionelle Frage wurde durch die Lehre des Abendmahls exponiert. Die Mehrzahl der Gläubigen vertrat das Bekenntnis der Philippisten und war bereit, eine Union zu bilden.

Die Bücher wurden in den Inventaren nach dem Standort zusammengeschrieben. Laut der grammatischen Fehler der Titelaufnahmen kann festgestellt werden, dass die Bücher nach Diktat registriert wurden. Die Sprache der Aufnahme stimmt mit der des Werkes überein. Manche Bestände wurden nach der Registratur bald ver-

kauft; betreffs der Identifizierung der Possessoren muss man deshalb vorsichtig sein.

Die grössten Bestände gehörten den städtischen Notaren, Predigern und Schullektoren an. Die von ihnen vertretene städtische Intelligenz hatte eine immer zunehmende Rolle in der Stadtverwaltung.

Die Bücherbestände können in drei Teile gegliedert werden, und zwar in die vorreformatorischen, reformatorischen und gegenreformatorischen Lesestoffe. Die meisten Bücher sind konfessioneller Prägung und zeigen die religiösen Streitigkeiten innerhalb der lutherischen Kirche auf.

Die Schriften der Gegenreformation sind ab den 20-er Jahren des 17. Jahrhunderts vorzufinden. Die meditativ-spiritualische Literatur ist von Hieronymus Drexel und Johann Eck auch vertreten.

Ausser den theologischen Werken sind die historischen und juristischen Bücher hervorzuheben. Die Werke naturwissenschaftlicher Art wurden nur spärlich erwähnt. Die Bestände der kleineren Bibliotheken zeigen bloss die Schulautoren auf.

Was nun die Charakteristik der Lesestoffe in Kőszeg (Güns) betrifft, können die folgenden Feststellungen betont werden:

1. Die meisten Bücher sind deutscher Provenienz, Hungarica tauchen nur selten auf;
2. Die Dominanz der philippisten sowie der reformatorischen Literatur ist im Vergleich zu den Beständen anderer ungarischen Städte auffallend;
3. Der Bestand einer durchschnittlichen Bibliothek beträgt etwa 20-40 Bände.

Ny. 4212